

ВИЗВОЛЬНИЙ ШЛЯХ

ГОСПІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНИЙ
І НАУКОВО-ЛІТЕРАТУРНИЙ
МІСЯЧНИК

II

**ВИЗВОЛЬНИЙ
ШЛЯХ**

Суспільно-політичний і науко-
во-літературний місячник

Видає

Українська Видавнича Спілка

**LIBERATION
PATH**

Ukrainian Political, Social,
Scientific & Literary Magazine
Published monthly by
Ukrainian Publishers Ltd.

№ 2 (88), February, 1955, Vol. VIII

Редагує Колегія
Редактор Літературного Відділу
Леонід Полтава
Головний редактор Г. Драбат

Редакція і Адміністрація:

237, Liverpool Road, London, N. 1. Tel. NORTH, 1828

УМОВИ ПЕРЕДПЛАТИ «ВИЗВОЛЬНОГО ШЛЯХУ» НА 1955 РІК

країна	річна передплата	піврічна передплата	чвертьрічна передплата	окреме число
Австралія ..	1 ф. 16 шил.	19 шил.	10 шил. 6 п.	3 шил. 6
Австрія	54 шил.	28 шил.	15 шил.	5 шил.
Аргентина ..	30 пезів	16 пезів	9 пезів	3 пези
Бельгія	210 фран.	110 фран.	60 фран.	20 фран.
В. Брітанія	1 ф. 12 шил.	17 шил.	9 шил.	3 шил.
Канада	7,50 дол.	4 дол.	2,25 дол.	75 цент.
Німеччина ..	13 н. м.	6,75 н. м.	3,60 н. м.	1,20 н. м.
Парагвай ..	13 гуар.	6,75 гуар.	3,60 гуар.	1,20 гуар.
США	7,50 дол.	4 дол.	2,25 дол.	75 цент.
Туніс	1.400 фран.	750 фран.	420 фран.	140 фран.
Франція ...	1.400 фран.	750 фран.	420 фран.	140 фран.
Швеція	20 кор.	11 кор.	6 кор.	2 кор.

В інших країнах — у перерахуванні на валюту даної держави
Адреси наших Заступників на стор. 2.

Обкладинка роботи проф. Р. Лісовського

Printed by Ukrainian Publishers Ltd., 237 Liverpool Rd., London, N. 1.

ВИЗВОЛЬНИЙ ШЛЯХ

СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИЙ І НАУКОВО-ЛІТЕРАТУРНИЙ МІСЯЧНИК

Кн. 2. (ч. 2-88)

ЛЮТИЙ, 1955

Річник II. (VIII)

ЗМІСТ II-гої КНИЖКИ

(З край. матер.): ПОЛКОВНИК ГРЕГІТ-РІЗУН	3
(З край. матер.): ПОЛКОВНИК ГРЕГІТ-РІЗУН	3
З. Карбович: РУШІЙНІ КЛИЧІ НАШОЇ ВОРОТЬБИ	9
Кн. Токаржевський-Карашевич: УКРАЇНСЬКА ВІЙСЬКОВІСТЬ	14
В. Біленко: УКРАЇНІ	16
Інж. Д. Шалдій: СУЧАСНА ЧИСТКА СОВЕТСЬКОГО АПАРАТУ	17
Проф. Дем'ян Горняткевич: ПЕТЕРБУРЗЬКА АКАДЕМІЯ МИСТЕЦТВ ЗА ЧАСІВ СТУДІЙ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА	24
Проф. Г. Ващенко: ДО ІСТОРІЇ НАЦІОНАЛЬНИХ РУХІВ У ПОЛТАВІ І НА ПОЛТАВЩИНІ	29
Проф. Вадим Щербаківський: ЖИТТЯ І ДІЯЛЬНІСТЬ О. А. КОШИЦЯ	40
Д-р Володимир Янів: НЕЦІКАВІ ПРАВНУКИ ТВОРЧИХ ПРАДІДІВ	47
О. Ольжич: МОЛИТВА	54
С. Ф. Хмель (з крайових мат.): УКРАЇНСЬКА ПАРТИЗАНКА	55
Д-р філ. Микола Аркас: ПРО МИКОЛАЇВ І ЙОГО ОКОЛИЦІ	62
Юрій Ліпа: ПЕЧАЛЮ СВІТ..., СВЯТО В ПОЛОНИНІ	70,87
О. Лубська: ЯК ВІТРИЛА РОСТУТЬ	70
Рейнер Марія Рільке (перек. Л. Полтава): КОРОЛЬ ШВЕДСЬКИЙ КАРЛО XII ІДЕ КОНЕМ В УКРАЇНІ	71
Максим Рильський: УКРАЇНІ, ОСІНЬ, ПІСНЯ	72,87
М. Мечник (з мемуаристики укр. підпілля): ПЕРЕХІД КОРДОНУ	73
Хосе Марія Санчес-Сільва (перек. д-р Д. Бучицький): ЗВИЧАЙНИЙ КРАН	80
Леонід Полтава: ОБЛУДНИЙ НОВИЙ «ЛІТЕРАТУРНИЙ НЕП» В УКРАЇНІ	98
Євген Маланюк: З КИЇВСЬКОГО ПАРНАСУ ОСТАННІХ ЛІТ	101
Леонід Полтава: УКРАЇНСЬКА ДИТЯЧА ЛІТЕРАТУРА НА ЕМІГРАЦІЇ	112
К. Подолянин: ДРАГОМАНОВ В ОЧАХ МОСКАЛІВ І МОСКВОФІЛІВ	118
Л. Димчук: З ХРОНІКИ	126

Передрук за дозволом редакції

ВИДАЄ «УКРАЇНСЬКА ВИДАВНИЧА СПІЛКА»

ЛОНДОН

ЗАСТУПНИКИ «ВИЗВОЛЬНОГО ШЛЯХУ»

АВСТРАЛІЯ:

Fokshan Library & Book Supply
17 Accacia Str., Glenroy, W. 9.,
Victoria

АРГЕНТИНА:

Oleksa Bunij
C. Warnes 2256,
Olivos, F.C.N.B.M.,
Prov. Buenos-Aires.

БЕЛЬГІЯ:

Omelan Kowal
Bd. Charlemagne, 72, Bruxelles, 4

КАНАДА:

W. Nemyliwskyj
949, Dundas Str., W.,
Toronto, Ont.

НІМЕЧЧИНА:

T. Boc
Harfenstrasse 20 1/6
(13a) Erlangen

ПАРАГВАЙ:

A. Kushchynskyj
Encarnacion,
Cosilla de Correo, 60

США:

Very Rev. P. Falko
1645, South 16th Str.,
Milwaukee 4, Wis., U.S.A.

Дітройт і околиця:

S. Krupka
4519 Cicotte, Detroit 10, Mich.

Нью-Йорк і околиця:

H. Cebrij
721 E, 6th Str.,
New-York City, N.Y.

Огайо і околиця:

W. Mazuranchyn
1423, Kenilworth Ave.,
Cleveland 13, Ohio

ФРАНЦІЯ:

"L'Ukrainien"
26, Rue de Montholon
Paris (9)

ТУНІС:

Roman Kaspryk
Berrage de Ben-Metir
Boite Postale 15, Ain Draham

ШВЕЦІЯ:

J. Kostiw
Box 14,
Hogersten, 5
Stockholm

Ціна цього числа в Кольпортерів і Заступників — 3 пил.

Всіх наших Кольпортерів і Передплатників поза Великобританією просимо розраховуватися з нашими Заступниками. Про кожну зміну адреси просимо повідомляти головну Адміністрацію в Лондоні.

Слідами Героїв

Від Ред.: Одним із головних завдань Українського Визвольного Руху на Рідних Землях — є виховання молодого покоління на героїчних традиціях минулого й сучасного української нації. Зокрема багато уваги присвячується вирощуванню провідних кадрів, отих «лучших людей», які переростають оточення своєю мудрістю, шляхетністю, характером, волею, відвагою і мужністю та стають провідною верствою нації. З цією метою видається підпільні брошури із серії «Слідами Героїв», з якої передруковусмо «Полковник Іван Богун» і «Полковник Грегит-Різун». Місяць лютий є якраз річницею їх смерті. В попередньому ч. «В. Ш.» ми передрукували з підпільних видань «Легенду про Героя» пера учасника визвольної боротьби УПА, відомого підпільного поета, Марка Боєслава. Героєм цієї легенди є саме полк. Грегит-Різун. Про полк. Івана Богуну наші Читачі напевно вже багато знають з історії України.

ПОЛКОВНИК ІВАН БОГУН

Під проводом гетьмана Богдана Хмельницького, тому 300 літ, український народ підняв повстання проти Польщі, яка поневолювала його і в часі боротьби створив Українську Державу.

Гетьман Хмельницький мав біля себе широкий гурт людей, що допомагали йому творити його велике діло. Ці люди походили з різних верств українського народу: з селянства, міщанства і інтелігенції. Це був новий політичний провід козацької України, це були ті славні Богданівці, які своє життя віддали на службу своєму народові, і боролися так проти Польщі, як і проти Москви, бо не хотіли бути рабами, лише господарями своєї землі. Серед цих Богданівців, як: Кривоніс, Кричевський, Данило Нечай, Виговський і другі, зустрічаємо найславнішого полковника тих часів — Івана Богуну, що часто також виступав під прізвиськом Івана Федоренка.

Про нього писали поляки, що був він «лицарський, а при тому незвичайно зухвалий». Богун був улюблеником гетьмана Хмельницького, був вірний йому і Україні до самої своєї геройської смерті, не хотів бути в підданстві ні під польським королем, ні під московським царем, а всю свою енергію і повне воєнних пригод життя віддав на службу своєму народові. Про нього скрізь говорили, укладали пісні-думи, звали його характерником, його куля не чіпається, про нього ще за його життя писали чужинці.

Він був безоглядний у боротьбі з ворогами свого народу, жодному з них не вірив, зате глибоко вірив у силу українського народу, якого сам був славним сином. Він був побратимом славного лицаря полковника Данила Нечая і оба рівночасно обороняли з честю границі козацької держави перед нападами поляків.

Свою козацьку славу розпочав він, як і кожний козак, на Запоріжжю, ходив походами на Чорне море, а закріпив її у вирі визвольної боротьби, під рукою Великого Гетьмана. Він був одним з тих, хто разом з Хмельницьким підготовляли повстання проти Польщі, а терени тодішньої України він знав так докладно, що це знання та його очайдушна відвага і воєнне знання стелили йому дорогу самими перемогами. Де командував військом полковник Богун — там мусіли козаки перемогти, він не тратив голови навіть у найважчих обставинах і потрапив урятувати те, що іншим було б тяжко.

З самих початків повстання бачимо його при гетьманові, він разом з ним розбиває поляків під Жовтими Водами, під Корсунем, під Пилявцями. Де треба було найбільш очайдушних лицарів, де був найбільш загрожений відтинок фронтової лінії — туди вислав гетьман полковника Богуну, і Богун ніс на вістрях своїх шабель смерть і страх для ворогів.

Зимою 1650 року, Богун і його побратими полк. Нечай боронять границь козацької держави перед наскоками поляків. Данило Нечай гине героїською смертю в боротьбі з поляками під Красним, а полк. Богун боронить у місяці березні 1651 р. місто Вінницю, що її обложив польський гетьман Калиновський. Сили поляків були великі та Богун частими наскоками, переважно нічними чи підступами — от як: проломив лід на ріці і, заманувши туди поляків, потопив їх, а вкінці бравурним наскоком на здеморалізованих поляків розгромлює цілковито сильне польське військо, яке з соромом мусить відступати. Богунові помагав при обороні Вінниці Семен Височан, той, що на поклик Богдана Хмельницького зорганізував був у 1648 р. 15-тисячну повстанську армію в Галичині і громив нею поляків.

В місяці червні 1651 року в бою під Берестечком кримський хан, підкуплений поляками, втік з поля бою та ще забрав зі собою силою гетьмана Хмельницького і писаря Виговського, які поїхали були до нього, щоб завернути його від зради. Козацьке військо знайшлося в тяжкому положенні; оточені з одної сторони поляками, а з другої непроходимими багами, козаки готові битися до загину. Та наказний гетьман Іван Богун знав, що гетьман потребує свого війська для дальшої боротьби з поляками і він мусить військо врятувати. Він залізною рукою охоплює хвилюваний нелад у таборі і наказує виносити все майно — кожухи, килими, убрання, наказує розбивати вози й мостити тим усім дорогу через багна. Цілу ніч працювали, але раненько гребля була готова і козацькі війська почали відступати. Для охорони відступаючих військ залишається частина добровольців з Богунівського полку, яка рішилася навіть загинути, щоб тільки дати можливість урятувати армію. Козацьке військо було майже в цілості вже виведене за болота, коли поляки зорієнтувалися і почали наступ. Та завзяті оборонці завзято боронили доступу до цієї

дороги. З ними був і київський митрополит, що загірив їх до боротьби словами, благословив хрестом і сам впав від кулі. Коли поляки оточили цих мужніх оборонців, вони скрилися на поблиський острів і там боронилися через кілька годин. Польський король, що приглядався тій героїській обороні, запропонував козакам здатися, а він за їх лицарськість дарує їм життя і нагородить золотом. Козаки у відповідь почали кидати золото, яке мали при собі і заявили, що волять з честю померти, ніж прийняти ласку з рук ворога. Тих 300 козаків погинули всі, не посоромили козацького імені, не посоромили Богунів прапорів.

В місяці липні цього року Богун далі веде успішні бої з поляками, що вирушили на Подніпров'я, а в березні 1653 р. під мурами Манастирища, на Поділля, розбиває на голову сильну польську армію, що її очолював найкращий полководець тодішньої Польщі — Степан Чарнецький.

Його бачимо в походах козацьких на Молдавію разом зі чином гетьмана Тимошем, то в бою під Жванцем, де знову татари зрадили козаків і через те не прийшло до рішучої битви. В битві під Охматовим, коло Білої церкви, зимою 1654-55 р., у важку хвилину наспів полк. Богун і вирішив побіду на користь козаків.

Коли Хмельницький, змушений подіями, заключив військовий договір з Москвою в Переяславі, в 1654 році, Богун був проти того договору, бо москалям не вірив. А коли московські послі зажадали, щоб гетьман і козацька старшина присягали на вірність цареві. — полковник Богун зломив свою шаблю і кинув під ноги московським боярам та заявив, що він може присягати на вірність лише Україні. До цього його виступу таку велику вагу присвячували, і такий він мав вплив на козаків, що про це доносила під датою 12-го березня 1654 р. французька газета «Газетте де Франсе», яка писала, хоч в тій справі цар видав окремий наказ.

Але одночасно не схилявся Богун і на польську сторону і на польські залицяння відповів скріпленими військовими діями проти поляків. До нього писав старий його знайомий Станислав Потоцький, а Павло Олекшич — український шляхтич на польській службі — обіцяв йому в імені короля амністію, гетьманську булаву та найкраще староство в Україні, щоб він тільки відступив від гетьмана Хмельницького. Богун відіслав ті листи Хмельницькому і до кінця життя не став ні сторонником Польщі, ні сторонником Москви.

Коли фальшиві союзники — москалі, зрадили Хмельницького і заключили з Польщею договір у Вильні 1655 р. звернений проти України, Богун всіма силами сприяв новому союзові гетьмана зі Швецією, зверненому проти Польщі і проти Москви, і йдучи вірно по лінії тої політики, вже по смерті гетьмана, в жовтні

1657 р. підписав Корсунську угоду зі Швецією, яка признавала Україну самостійною державою.

Він крайню ворожо ставився до Гадяцької угоди з поляками, яку заключив гетьман Виговський, так, що поляки під час підписування цієї угоди, потішали себе хибними чутками, що «бунтівника» Богуна вбито на палю, але за те Богун помагав гетьману Виговському громити московське військо під Конотопом в 1659 р., а в липні цього ж року так писав до сторонників Москви, разом з другими Богданівцями: »Дивуємося тому дуже, що Вашні Милости, уродившись разом з нами, народом вільним, і спільно вирішивши в Україні, отчизні нашої, та проливаючи довгий час кров свою за волю всього Війська Запорозького, — тепер самі, добровільно, в неволю піддаєтеся, і з нами, своїми братами, з котрими разом хліб їли і проти кожного неприятеля ставали — війну ведете та на нас, кров свою, наступаєте...«.

По смерті гетьмана Хмельницького, Богун, як і другі вірні помічники гетьмана, не міг довго вдержатися в Україні. Два одвічні наші вороги Москва та Польща почали спільно винищувати найсвідоміших представників українського народу, щоб його в той спосіб обезголовити і тоді скорше запрягти у своє ярмо. Одних почала фізично нищити Москва (напр., наказного гетьмана Івана Нечая закатували москалі в жакхливий спосіб, званого організатора повстанської армії в Галичині Семена Височана заслали в Сибір, де він загинув і багато інших) — других винищувала Польща.

Полковника Богуна арештували поляки у 1661 році і заслали у Вальбгорську твердиню в Пруссії, де сивоволосий вже тоді полковник просидів два роки. По виході з польської тюрми Богун ще з більшою ненавистю виступає проти гнобителів України і підготовляє повстання проти Польщі. Поляки довідалися про це, підступом його зловили і розстріляли під Новгородом Сіверським 27 лютого 1664 року.

Так по геройськи скінчив своє життя славний син українського народу, непримиримий борець за волю і щастя свого народу. Його світла постать стала дороговказом для української молоді у боротьбі за волю, що сьогодні перейняла бойовий клич, що мав на прапорах Богунових полків: »Добути, або дома не бути!«.

* * *

Всім ВП. нашим Співробітникам. Читачам і Прихильникам, що з нагоди Різдва Христового і Нового Року прислали »Визвольному Шляхові« свої привітання і побажання — сердечно дякуємо і бажаємо всего найкращого.

В-во »Визвольний Шлях«

ПОЛКОВНИК ГРЕГІТ-РІЗУН

Як полковник Іван Богун став легендарною постаттю великої доби Хмельницького, так з героїкою сучасних Визвольних Змагань назавжди зв'язане ім'я полк. Грегота-Різуна, овіяного славою повстанського командира з Чорного Лісу.

Від вчасних літ мріяв Андрусяк Василь, пізніший Різун, про те, щоб зі зброєю в руках стати до боротьби за визволення Батьківщини. Ще юнаком заправляв до цього своє тіло жвавою участю в спортивних товариствах і здобував теоретично військове знання, щоб потім у відповідний момент його використати.

За першої большевицької окупації на ЗУЗ попадає в тюрму, де перебуває пів року. По виході з тюрми переходить на еміграцію, і віддається своєму улюбленому військовому ділу. Щоб доповнити військовий вишкіл, вступає до легіону, а коли легіон відмовляється йти на услуги німецькому імперіялізмові і стрілецтво розходиться по домах, Андрусяк повертає в свою Снятинщину. Там стає повітовим ОУН, мріє увесь час про організацію збройних сил. «Войско мусить бути» — говорить часто.

В 1943 р. приходить довгождана Різуні організація відділів УПА. Різун, як член штабу Військової Округи, починає організувати відділи. У нього спочатку тільки 17 людей, в яких немає ані зброї, ані військового знання. Всю свою душу і труд вкладає Різун в тих перших охотників і вони стають основою пізніше овіяних славою «різунівців». Незламна віра і запал командира та його стрільців поборюють усі труднощі. Одна за одною складають німецькі станиці зброю до стіп українських повстанців, яких сила зростає з кожним днем. Перша «сімнадцятка» через пів року розростається до сили одного куреня.

Всі намагання німецького окупанта розбити українські повстанські відділи і виперти Різуна з Чорного лісу не досягають нічого. Чорний ліс стає територією українських повстанців і німці зі страхом ставлять на його шляхах остерігаючі таблиці: «Ахтунг! УПА-гебіт» (Увага! Терен УПА!).

Відділи Різуна хоронять українське населення не тільки від німецьких загарбників, але і від большевицьких партизанських банд, які вогнем, грабунком та вбивствами значили свій рейд по Західній Україні. Повстанці в кількох днях розгромлюють сталінських бандитів зі загону Іскри, який нищив села в околиці Чорного Лісу.

З кожним днем зростає слава командира Різуна та його стрілецтва. В переможних боях з гітлерівцями, в рейді на Бойківщину відділи загартовуються, набирають вояцької пружности. У важке становище попадають в часі переходу фронту та коман-

дир Різун виводить їх щасливо в большевицьке запілля і вертає до Чорного Лісу.

Тут зустрічається з новим окупантом — большевиками, яким вже добре znana слава Різун. Вони постановляють за всяку ціну знищити грізного командира. Великі сили кидає ворог на часті облави, переводить ряд наскоків, організує спроби індивідуальних атентатів, та Різун виходить все переможцем. За те повстанці добре «платять» большевикам. Большевики бояться Чорного Лісу не менше, як колись гітлерівці. Переможні бої зі сталінськими бандитами, вдалі засідки, наскоки на районні та обласні центри розносять славу командира Різун по всій Україні, а ворогові наганяють немало страху. Чотири рани одержує Різун у боях, але своєї боротьби не припиняє. За свої воєнні заслуги одержує найвищу нагороду — Золотий Хрест Бойової Заслуги.

Безмежна віддана любов до нього його стрілецтва є найкращим мірилом духових та вояцьких вартостей командира, але він є для них не тільки командиром, а найближчим другом, опікуном та оборонцем. Суворий і вимагаючий у службі, у вільних хвилинах є товариський, приступний та веселий. Найбільш безжурний сміх лунає біля ватри, де майоріє висока, дещо похила постать Різун. «Літом і зимою, в сніг, бур'ю і негоду, — пише один з його товаришів зброї — не зважаючи на груд і небезпеки, не встигнувши навіть вилікуватися з важкої рани, командир Різун все і безперервно був біля стрілецтва і ніколи своїх хлопців не кидав. У найважчих хвилинах він був там, де його найбільше потребували». Не дивно, що стрільці йдуть за ним у найбільш небезпечні бої та вірять у перемогу, коли з ними є їхній командир.

До очайдушності відважний, визначний стратег партизанських боїв, виходить все найбільш переможно з найбільш важких ситуацій.

Але вкінці зрадою, цією підлою і випробуваною зброєю Москви, вдається ворогові його знищити. Дня 25 лютого 1946 р. не стало між живими полк. Грегита-Різун.

Тіло сл. п. командира Різун держали большевики через чотири дні в Станиславові. де оглядали його большевицькі вельможі з укритим страхом. та свідомістю, що вбиваючи тіло не вбили його великого діла і геройського міту. Загартовані в боях відділи УПА дальше б'ють ворога-окупанта і мстяться за смерть свого улюбленого командира. Пригадуються часто його слова: «Я хочу чути велику війну. Война мусить бути». Сповняючи це бажання командира Різун, стрільці і командири УПА святять свою зброю в усе нових боях і підготовляють день, коли цілий народ завдасть останній удар большевицько-московському наїзникові.

ІДЕЇ, ЛЮДИ, БОРОТЬБА

З. Карбович

Рушійні кличі нашої боротьби

(Порядком обговорення)

(Стаття друга)

Українська нація — це наша мета

Основою нашого суспільно-політичного світогляду є: українська нація як природна категорія, виключна вартість.

I. Нація є найвищою духово-органічною спільнотою, що кристалізувалася і виросла за означених історичних, геополітичних, господарських і соціально-політичних умовин, як живе, самобутнє ество. Елемент відчутого, півсвідомого, є її суттєвим складовим чинником. Живі, мертві і ненароджені — це синтез поняття нації.

II. Українська людина — це нерозривна складова частина української нації. Добро національної спільноти є найвищою цілло людини на землі. Немає абстрактної, безнаціональної новітньої людини. Є тільки національним змістом визначена конкретна, національна людина.

Людині є внутрішньо-присуща ідея свободи й спільнотний інстинкт; вони творять вирішні первні людської природи. Природа людини — це природа внутрішньо-свобідної істоти, що своїм сумлінням відповідає за виконання свого спільнотного метового призначення.

Творча свобода людини і добро спільноти — це абсолютні цінності. Законний примус має своє виправдання лише в тому, що через необхідне обмеження свободи, у випадку її надужиття, рятує і скріплює її саму, як для спільноти, так і для одиниці, якої свобода знаходить свої межі там, де розминається з добром спільноти.

Сучасна людина виконує свою ролю через і в рямцях національної спільноти.

III. Родина, як органічна клітина національного організму, зберігач і гарантія морального і фізичного здоров'я національної спільноти й одиниці — це орієнтовна вартість наших соціальних міроприємств у рамках загально-національного добра.

IV. Нація, родина (рід як проекція майбутнього), одиниця — така ієрархія суспільних появ. Органічне поєднання цих трьох вартостей із внутрішньо-сприйнятим і органічно-погодженим приматом спільнотного над егоїстичним, національного над індивідуальним — визначає зміст нашого поняття людини.

Таку концепцію людини ми кладемо в основу нашої суспільної філософії. Метафізично-філософську сферу й сферу людської моралі, які не належать суспільно-політичному рухові ні світоглядові, виконує суспільно християнство.

V. Найвищою цінністю для української людини є українська нація. Звідси: вихідною і остаточною метою змагань і дії українця мусить бути сила, добро і ріст української нації.

VI. Найвищою формою буття і єдиною гарантією розвитку нації є національна держава. Буття і розвиток української нації може забезпечити єдино Суверенна, Соборна, ні від кого незалежна Українська Держава. Звідси найвищий імператив для кожного українця: «Здобудеш українську державу або згинеш у боротьбі за неї!»

Ідеї свободи й справедливости — найвищі цілі людства

I. Ідеї свободи і справедливости — це ті відвічні вартості, до яких прагнуло і за які бореться від віків і по віки буде боротись людство, всі народи і люди. Всі великі епохи в житті людства, поодинокі народів і людей, всі революції і катаклізми ними мотивувалися і знаменувалися.

II. Національно-політичне самовизначення і державне відокремлення для народів та особиста свобода для людей без різниці раси, мови, багатства, гарантована побудовою справедливо-го соціально-політичного ладу — це здійснення на сьогоднішньому етапі розвитку людства ідей свободи і справедливости. Національно-політичне самовизначення dokonується плебісцитом крові, в огні повстань і революцій, а не виборчими листками, не за поміччю виборчих урн.

III. Український нарід, борючись за свою національну державну суверенність і справедливий соціальний лад у власній державі під висуненими ним універсального значення гаслами: свобода народам — свобода людині, — змагається тим самим рівночасно за перемогу свободи й справедливости в цілому світі.

Свобода народу означає: суверенна, ні від кого незалежна, власна національна держава в етнографічних межах.

Свобода людини означає: повне користування кожною людиною всіми політичними вольностями й її безпосередню участь, на основі власної праці, у власності господарських дібр, та вільне користування відповідно високими ефектами своєї праці у своїй народовладній державі.

IV. Сучасна епоха в історії людства більше, ніж кожна дотеперішня, носить знамена боротьби за свободу і справедливість. Бо ще ніколи досі і ніде так брутально не потоптано найсвятіших ідеалів людства, як у країні втілення всякого зла й нападництва — тоталітарній російсько-большевицькій імперії, ганебній тюрмі брутального гнобителя людини і народів.

Перебудова світу йде по лінії боротьби — згідно волі всього шляхетного людства — проти всіх видів поневолення і упродовження народів і людини. За таких умов на шляху революційних народин нової доби історії — відновляється українська суверенна держава, як перша сатисфакція історичної справедливости.

Повалення російсько-большевицької імперії, відродження Самостійної Соборної Української Держави можливе лише революційним шляхом. Українська визвольна антиімперіяльна і анти-тоталітарна революція є передовою силою визволення гноблених большевизмом народів. Вона є одночасно національно-політичною, соціальною і культурною. Її носіями є народні маси, український нарід як цілість, тобто — це народньо-політична революція. Це означає — народ перебирає владу.

Українська національно-визвольна революція надає тотожний характер визвольній антибольшевицькій антиімперіяльній революції народів. Ця пов'язаність гарантує здійснення в поневоленому Сході Європи й підсоветській Азії ідеї свободи й справедливості.

Український визвольно-революційний націоналізм — сподвижник ідей свободи й справедливості для українського народу й української людини

I. У боротьбі за духове й національно-соціальне визволення українського народу зродився український націоналізм, що є синтезом і втіленням усіх відвічних життєвих прагнень цілого українського народу, як неподільної національної спільноти, й означає стремління до свободи й справедливості для українського народу, та особистої волі і соціального добробуту для української людини.

II. Український визвольний націоналізм творить новий, український народоправний (народовладний), соціально-політичний лад праці, спертій на українській соціальній правді, справедливості, на гармонійному зрівноваженні індивідуальних стремлінь з потребами спільноти.

Український націоналізм виводить соціальний лад й соціальний ідеал українського народу не з чужих лібералістичних, чи соціалістичних доктрин і спекулятивних теорій, а з тих соціально-творчих первнів української духовості, стилю, та всебічних потреб життя українського народу й умов побуту, що є притаманні нашому народові.

Український націоналізм нав'язує до позитивних українських творчих традицій й сучасного незмінного розуміння українським народом соціальності, в осередку якої завжди стояла творча, працююча людина і мірилом вартості якої завжди була її індивідуальна праця, теж суспільно корисна.

Український націоналізм — на базі українських творчих традицій і сучасної боротьби — це проєкція майбутнього України в усіх площинах життя, — це органічно ціла українська система життя і творчості.

Проте ж український націоналізм — це не ксенофобія. Він включає в свою життєву, практичну систему всі здобутки людського генія, без огляду на те, під якою зовнішньою вивіскою вони не досяглися б.

Сам же він у протиставленні до лібералізму, чи соціалізму — стоїть як ширша, завершена, не часткова, не в нутрі противорічна, непроминаюча поява, якою є і сама нація. Протиставляючися лібералізові, чи соціалізові як цілісним системам, він корисне і життям виправдане в площині практичних міроприємств включає у свою зовсім іншу цілісну систему організації життя українського народу. Як дух від духу, кров від крові української нації, він дає розв'язку на всі питання її життя в його органічній цілості.

III. Український націоналізм — це народний і соціальний рух української творчої людини. Він стоїть за національну спільноту без паразитних верств.

Він — це ствердження суспільства, позбавленого паразитизму і будь-якого гноблення, але заперечення інтернаціоналізму, тоталітаризму всіх красок (червоного, брунатного, чорного), примату державної бюрократії над творчою людиною, класової боротьби як глузду історії в соціалізмі, зокрема марксистського типу.

Він теж заперечення всякої експлуатації людини державою, чи людиною в українських внутрішньо-національних відносинах — в ім'я цілості інтересів національної спільноти й української людини.

IV. Український визвольний націоналізм це ствердження влади народу і свободи людини. Він нав'язує до українських народовладних традицій, до потреб українського народу, що є сьогодні носієм і захисником національної ідеї

Український націоналізм — це поширення бази народовладдя з групи, стану, верстви, чи класу на весь народ, на націю.

Український націоналізм — це заперечення лібералістичного атомістичного розуміння народу, як механічної суми непов'язаних одиниць. Це заперечення класового, станового, групового характеру перестарілої демократії, але це ствердження органічного розуміння народу, як нерозривної єдності сучасного з майбутнім і минулим (нації) та влади народу, як цілості, за поміччю його безпосередньої участі у правлінні шляхом відпоручництва всіх його верств на базі їхньої духової, культурної й соціальної творчості і виробництва, респектуванні інтересів теж території та забезпеченні політичних вольностей кожної людини, а зокрема її індивідуальної участі в господарській власності і вільного розпорядження плодами своєї праці. Український націоналізм — це народовладна система, яка розв'язує і порядкує життєві питання не тільки з погляду інтересів живучого народу, але й грядучих поколінь, тобто нації. Це влада нації.

Тому й міроприємства націоналістичної народовладдя в різних галузях життя мають цю проекцію майбутнього, тобто не лише актуальне добро живучого покоління (народу), але й майбутнього (нації), не лише родини, але й українського роду (тягlosti родини), не лише одиниці, але й індивідуальності.

Ці елементи лежать і в побудові нашого соціально-політичного ладу.

V. Гармонійне поєднання індивідуального, родинного й національного добра — це орієнтовний принцип побудови соціально-політичного ладу. Український народ, як єдність усіх творчих прошарків, як носій і захисник насьогодні ідеї нації, а також українська людина — стоїть в осередку уваги наших соціальних міроприємств. Депавторизація і депролетаризація людини, себто наділення індивідуальною власністю на засоби продукції якнайбільшої кількості українців і вможливлення кожному свободно розпоряджати його заробітком у належній висоті, не пов'язуючи жодними насильними межами його творчості; деколективізація людини — тобто персоналізація її, значить видвиження людини, її прагнень, стимулів її творчості; національно-суспільна персоналізація, бо колективізм, як заперечення людини, людської гідності, вбиває всяку творчість.

Знов же лібералізм у господарстві, як культ безвідповідальності, вільної гри сил, — це історичний пережиток, бо господарство не є гра, а важлива основа для життя кожної людини; — ідейно-політична націоналізація життя — тобто пронизання його національною ідеєю, а виєлімінування класової ідеї, — умасовлення приватної власності на основі власної господарської праці як вирішального правового чинника для набуття власності, що внеможливило поворот фінансового капіталізму; забезпечення за державою власності на необхідні засоби виробництва, чого вимагає загальнонаціональне добро і диктує саме життя; розбудова кооперативних і інших добровільних спільнотних форм організації означеного роду продукції і збуту; органічно-вирастаюча пляновість у межах респектування основних індивідуальних стимулів творчості та загальнонаціонального добра; самодіяльність і самоуправління громадянства на принципі концентрації, а не механічної централізації, що вбиває всяку свободу творчості. А в державно-устроєвій площині — творча людина виконує сама владу свободно за поміччю репрезентантів усіх творчих верств і суспільно-корисних інституцій та сукупності інтересів територій і теж за поміччю політичних організацій через репрезентантів покликаних вільною, тайною, безпосередньою і рівною системою вибору.

В культурній площині — забезпечення розвитку національної культури, що органічно виростає з кадрів народної душі й творчості.

VI. Український націоналізм заперечує історичний і діалектичний матеріалізм, марксизм, як чужу і ворожу нам світоглядну й соціально-політичну доктрину, протиставляючи їй християнство й націоналістичний український суспільно-політичний світогляд і соціально-політичну доктрину, в основі якої наріжним каменем є українська нація і українська людина.

(Далі буде)

Кн. Токаржевський-Карашевич

Українська військовість

Українська військовість має вже свою історію до якої тому, що вона і так багата не потрібно зараховувати різні дії і події зв'язані з чужими військами, в яких служили українці. На протязі віків склалася в нас певна форма військовости, якої не могла знищити навіть чужинецька влада.

На XIX-тий вік, тобто на час, коли українська нація знаходилася в найбільш безнадійному поневоленні, припадає запровадження обов'язкової, загальної, допризовної служби у війську. Попереду цього не було. Військо складалося або з добровільців, або з найнятих, платних людей, яких, крім грошей, вабила якась авантюрицька майбутність і надія на винятковий успіх, який дав би їм далекосяглі можливості. До воєнного діла, до військової професії, які вважалися найбільш елітарними в громадському житті покликувано лише шляхту і до XIX віку автоматично зобов'язаним до військової служби був лише паншляхтич. Обов'язок цей був у нього в крові, він його одідичив, він мав його передати своєму потомству.

Революційно-демократичні жорна від кінця XVIII віку перемололи і людей, і закони і певні поняття, накладаючи військові обов'язки більшості кожного народу, яка в попередніх війнах піддавалася їм лише тоді, коли сама хотіла, добровільно.

У нас обов'язок військової служби заводив чужинець, заставляв служити у своїй, не нашій армії, битися за якісь йому потрібні цілі, для нас переважно чужі, або й ворожі. Тому в Західній Україні йти до війська називалося йти на «цісарську службу», а в Наддніпрянській Україні — «йти в москалі».

Розходилося це цілком з нашими традиціями, з тим, що в нас зберігалось на протязі віків під час різних епох незалежності, а також під час поневолення; зберігалось, бо воно було в нас теж одідичине від наших предків і відповідало загальноєвропейським звичаям і нашим традиціям.

В нас, так само як і в цілій Західній Європі, службу військову повнив боярин-шляхтич. Так було за княжих часів, коли головною організаційною, професійною військовою силою були княжі «дружинники», після яких згадуються в літописах лише «вої», полки яких складалися з добровільців, або завербованих за гроші. Виразно про це говорять самі князі, кажучи, що з «дружиною» здобудуть золото, а за золото «дружини», тобто «товаришів», «друзів» не придбають.

Так потривало аж до XVI віку. На війну ходили князі і бояри. Приналежність до неї вважалися інші верстви населення лише тоді, коли небезпека заглядала у вікна його хат. Це в нас траплялося дуже часто і тому в нас була більша кількість, ніж в інших народів «воїв» — добровільців, які бралися за спис чи лук. В кінці Середньовіччя і на початку т. зв. Нових віків

склалася в нас досить характеристична, але цілком впливаюча з »дружинної« традиції звичка, що всі пани мали своє військо. Кожний, хоч би найменший пан мав хоч одну двірську »хоругву«, а великі, як напр., князі Острозькі або Вишньовецькі виводили в поле військо в кількадесять тисяч. Склад цих двірських військ був знову той самий, з певною кількістю різного добровольчого люду.

Мусимо одначе завважити, що в Україні ці війська творилися завжди легше, ніж у сусідніх краях, а добровільці були завжди численніші ніж деінде. Правда, існувало на Поділлі оповідання про шляхтича, що довідавшись про татарський наїзд десь ще далеко, сів, цілий озброєний, на коня і їдучи в напрямі небезпеки зустрів утікачів.

— Куди це ви?

— Втікаємо в яри, в ліси, в світ за очі! А куди ви? Там же татари?

— Я їду вас боронити!

Але рівночасно можемо завважити, що коли з ініціативи польського короля, під чийм пануванням перебувала тоді Україна, Степана Баторія в 1572 р. постали т. зв. »реєстрові полки« і мало їх бути лише в числі 1000 чи 1500 людей, то негайно показалося їх значно більше. Кількість їх росла, козаччина з Косинським і Наливайком нараховує вже кілька полків, вимагає реєстру в 12.000 козаків. У 1632 р. з Конашевичем Сагайдачним, коли він іде на Москву, або під Хотин, чи на Цецорські поля число козаків доходить уже до сотні тисяч. А за Хмельницького, хоч у різних договорах і трактатах говориться про 60.000, але згадується, що в дійсності козаків є значно більше.

Українець рветься до військової дії і через те постає в нас щось подібного до англійських звичаїв, теж лише в останніх часах трохи змінених. Доки був звичай брати до війська лише добровільців, які самі зголошувалися з правом вибору зброї, то майже всі англійці проходили якийсь час у війську. Коли була заведена частинна військова обов'язковість то вона не перешкодила існуванню і добровільно зголошуючихся.

Так і в нас були козацькі нормальні полки, де служили козаки (шляхта) з території полку, але були і охочекомонні полки і компанії сердюків (серденята) і найняті полки.

Україна не знала власного »примусового« набору, а знала лише добровільне творення національного війська. Устрій нашого життя був такий, що мимоволі витворював з українців озброєну націю, яка, з одного боку, не потребувала примусової служби, бо всі до неї добровільно рвалися, а, з другого боку, обставини постійно вимагали постійного захисту всіх частин країни. Коли вже в XIII віці татарські хани зобов'язували своїх підданих до примусової служби, беручи їх дітей як закладників і для військового виховання, українці йшли до війська добровільно й били регулярні армії — татарську з Дмитром

Кориятовичем на Куликовому полі, в 1516 р. з князем Острозьким москалів під Оршою, в 1659 р. з Виговським москалів під Конотопом, а в 1711 з Орликом під Лісянкою.

Під час Кримської війни 1853-1855 рр. спонтанно виникає Київська козаччина, формуються полки з селян, які збираються гнати геть москалів.

А коли приходять часи наших Визвольних Змагань, хто ж не пам'ятає, як від початку революції 1917 р. появлялися голоси за добровільне творення полків з назвами гетьманів, гайдамацьких загонів, вільно-козацьких куренів, з яких створюється українська армія. В 1917-18 рр. українські вояки австрійської і російської армій мали нагоду піти додому, але таких було дуже мало, хоч виснажені довголітньою світовою війною, вони добровільно творять свої українські армії, які відразу пішли в бій.

Плакали й ремствували різні наші »державні« мужи над нашою »отаманією«, як виявом анархії, не розуміючи у своїх висушених мозках, що може в тій отаманії виявляється той військовий лицарський дух українського народу, який від часів, коли Олег прибив свій щит на брамі Царгороду триває через усі війни, бої, перемоги, через славу Володимира, Ярослава, Мстислава, Романа, Данила, через Хмельницького, Виговського, Мазепу, Дорошенка, Орлика, Петлюру, через Січових Стрільців, І-шу Українську Дивізію, через Українську Повстанську Армію аж до наших днів. Ця наша »отаманія« потребує лише твердої руки вождя-полководця, а тоді перемога і слава української армії запевнені.

З цим духом українець піде не лише в новий бій, але й приступить до будування своєї держави й напевно зуміє примирити добровільного козака з постійностоячим на варті лицарем-традиціоналістом під керівництвом наших правдивих отаманів.

В. Біленко

УКРАЇНІ

Думками лину в даль віків,
Їх віщі дні перебираю,
Серед Дніпрових берегів
Із Січі предків зустрічаю.

Кремезні й дужі, як дуби,
В смушевих шапках, з пістолями,
І все завмерло навкруги
Перед козацькими піснями.

Гримлять фанфарами слова,
Рвучи простори над віками:
Хай знають Польща і Москва,
Що тіні предків завжди з нами!

... Як леви, бились віч-на-віч
На герці з ханською ордою;
За віру, братство і за Січ —
Уміли жертвувати собою.

В серцях народу ще горить
Їх слава — жадана підмога,
В обоях завзятих — оживить
Завзяте слово — перемога!

Народе мій! В вулканні дні,
Коли гримлять дороги Сходу,
Шукай свій ритм у цій борні,
Знайди — і вибореш свободу!

З циклю: СССР у правдивому світі

Інж. Д. Шалдїй

Сучасна чистка советського апарату

Існування держави без влади, без законодавчо-виконавчих установ (т. зв. державного апарату), неможливе. Державні установи покликані здійснювати владу в житті, керувати багатогалузевою, різноманітною діяльністю суспільства, перетворювати в дію постанови та ухвали найвищих чинників державної влади. Вони контролюють виконання законів і допомагають населенню їх здійснювати практично та повністю ними користуватись. Сила і працездатність державного апарату, його міць та правильна діяльність залежать у першу чергу від того, наскільки міцно він пов'язаний з пересічними працюючими масами, яким користується авторитетом серед населення, наскільки є чутливий до потреб громадян країни, яку фактично владу він репрезентує та чи є справедливий при виконанні законів. Чим простіша побудова державного апарату, чим швидше він реагує на потреби населення та точніше й справедливіше розв'язує потреби пересічного населення — тим більший його авторитет, тим ліпше він працює та користується більшим довір'ям і підтримкою всіх верств населення держави. Якщо того не буде, державний апарат, нехай навіть і такий, що репрезентує дійсно народню владу, відірветься від маси, згубить свій авторитет, замкнеться сам у собі, збіюрократизується, буде зненавиджений населенням і поступово внутрішньо гнитиме.

Найбільший і найчисленніший державний апарат, як кількістю установ, так і чисельністю службовців — це московсько-большевицький апарат. Він найбільш розгалужений і він фактично своєю структурою і чисельністю не має собі рівного в світі. В СССР усі установи, заклади, об'єднання, товариства, громадські і кооперативні організації — це не що інше, як різні форми державного апарату. Ради депутатів трудящих, виконкоми, різні обласні та районні відділи, профспілки, главки, трести, управління, культурні, спортивні та кооперативні товариства, парткоми, комсомольські осередки, комітети, комісії і т. д. і т. п. — все це не що інше, як багатогалузевий, дуже роздібнений та всюди проникливий державний апарат. Мільйони службовців, начальників, директорів, завідувачих, уповноважених, відповідальних відпоручників сидять на ший працюючого населення, підглядають і наглядають над ним, тиснуть, гноблять, експлуатують, карають та кермують ним згідно вказівок московсько-комуніс-

тичної влади. Советський державний апарат творився поступово, протягом 37-мирічного існування московсько-комуністичної диктатури, втілюючи в собі всі риси і принципи віковичної московської бюрократії, самовластя, жорстокості та диктаторства. Час до часу державний апарат чистився від «класових» ворогів, реорганізувався, переформовувався, підсилювався росіянами на окупованих неросійських теренах, але по своєму змісті залишався й надалі московським, імперіялістичним апаратом гноблення й визиску. В страху перед спротивом народніх мас, знаючи, що поневолені москалями неросійські народи жажливо ненавидять московських зайд, усвідомлюючи собі ненависть до московської влади та відчувачи непопулярність ЦК КПСС — московсько-большевицький уряд уже 37 років намагається охопити своїм державним апаратом все підсоветське населення, щоб контролювати і спостерігати не тільки життя і діяльність окремих суспільних верств і прошарків, але й кожної людини зокрема. У зв'язку з тим, советський державний апарат зростає не в залежності від потреб життя, а в залежності від диктаторських намагань кремлівсько-партійної влади. Прихід до влади Маленкова відчувся також і на державному апараті. Але заходи, що їх тепер впроваджує уряд Маленкова зовсім не є мудрістю «маленковців». До тих заходів, так чи інакше, мусіло прийти. В 1954 році ЦК КПСС оголосив так би мовити боротьбу з бюрократизмом державного апарату, переводить у ньому чергову чистку, скорочує та спрощує його структуру. Журнал «Комуніст» (ч. 16, 1954 рік) у статті «Улучшать і совершенствовать работу государственного аппарата» дає таку характеристику советського апарату: «Советський апарат проводить у життя політику партії та уряду... Апарат соціалістичної держави є важливим знаряддям керівництва господарським і культурним життям країни, знаряддям побудови комуністичного суспільства».

Вже наведеного досить, щоб усвідомити собі, що советський державний апарат призначений для декретування політичного, господарського і культурного життя країни, для тиску і гноблення населення і побудований на стисломому централізмові й безмежно диктаторській підлеглості нижчої інстанції вищій. Наказ, директива, інструкція, беззастережне виконання, «не разсуждать», — це те, чим керується кожна советська установа. Але бюрократизація советського апарату настільки стала небезпечна, що на те мусів звернути увагу навіть ЦК КПСС. Він оголосив чергову чистку службовців, розпочав скорочення, спрощення його діяльності, немов би для того, щоб ліпше обслуговувати населення і наблизити його до «народної» влади. Сучасна чергова чистка провадиться не сталінською методою, за якої міністерство державної контролю (раніше Робітничо-селянська Інспекція) та міністерство фінансів СРСР викидали просто недогідного службовця з установи, або заарештовували його. Чистка провадить-

ся більш хитрішими методами. Небажаного службовця примушують подавати «добровільно» заяву про його бажання залишити працю в установі, змінити свою канцелярійну професію на більше корисну для країни та щоб перенести його безпосередньо на виробництво, де він навчився б іншої кваліфікації.

В кінці 1954 року советська преса була переповнена повідомленнями з різних кінців СРСР, як також і з України про те, що десятки тисяч службовців установ «добровільно» переходять працювати на виробництво та навчаються більш корисної кваліфікації, або виїжджають, теж «добровільно», на цілину.

Чистка советського апарату, скорочення його особового складу, намагання відбюрократизувати державні установи відбилися і на підсоветській молоді, що закінчила середню освіту і склала іспити на атестат зрілості. Чистка позбавила советську молодь у широкому масштабі вступати до вищих учбових закладів, улаштуватись на відповідну працю до советських установ, знайти собі якусь ліпшу роботу. Молодь примушується або їхати на цілину, або працювати у колгоспах чи на виробництві, або ж в МТС-ах і радгоспах на звичайній фізичній праці. По-советськи такі міроприємства називаються «знищення різниці між фізичною а розумовою працею».

Чистки советського апарату відбуваються в СРСР не перший раз. Відбулася вона в 1928-29 рр., коли впроваджувалась перша сталінська п'ятирічка і треба було советські установи «очистити від клясового елементу». На 17-му з'їзді партії, Каганович виголосив велику доповідь про реорганізацію системи управління в промисловості. Рада народніх комісарів затвердила тоді типову структуру керування вугільною та іншими галузями промисловости. Десятки тисяч різних спеціалістів були «добровільно» спрямовані на виробництво. По смерті Сталіна Маленков скоротив та зліквідував низку міністерств, щоб «наблизити» керівництво до промисловости. Але в 1954 році не тільки всі зліквідовані міністерства були поновлені, а також зорганізовано низку нових, всесоюзних і республіканських.

На початку 1955 року існувало 51 всесоюзних міністерств. Напр., створено нові союзно-республіканські міністерства чорної та кольорової металургії, вугільної і нафтової промисловости. Міністерство чорної металургії УРСР переведено з Києва до Дніпропетровського, а міністерство вугільної промисловости — до Сталінграду. В Баку знайшло свій осідок міністерство нафтової промисловости, в Казахстані — створено міністерство кольорової металургії, яке відіграє дуже важливу роллю у військовій індустрії. Отже москалі заховали його аж до Казахстану. За останній час всесоюзне міністерство вищої освіти реорганізоване у союзно-республіканське міністерство, створено міністерство транспортного будівництва, міністерство будівництва електростанцій, міністерство міського та сільського будівництва і т. д. Всі вони вимагають відповідних працівників. Отже, за-

мість скорочення працівників, їх кількість неухильно зростає, а тим більше, коли кожне міністерство в області, районі чи республіці організує свої трести, управління, відділи та контори. Таким чином замість ліквідації бюрократизму та спрощення структури управління, бюрократизм з кожним роком посилюється а заповіджена чистка носить зовсім інший характер. До яких розмірів дійшов у ССР державний бюрократизм свідчить стаття міністра фінансів СРСР Зверева в журналі «Комуніст» (ч. 16, 1954):

«... Наявність лишніх, паралельно діючих звен в адміністративно-керуючих органах, роздутих штатів, різних керуючих надбудов і прибудов міністерств відтягають велику кількість працівників, у тім числі і кваліфікованих спеціалістів до установ управління та обслуговування...

В міністерствах автомобілевого, тракторного та сільсько-господарського машино-будівництва на 1-ше квітня 1954 року було зайнято 40 % спеціалістів з високою освітою, в той час, коли, напр., в міністерствах вартато-будівництва та рибної промисловості безпосередньо на виробництвах працювало тільки 24 % всіх спеціалістів, які належать до системи тих міністерств... До чого приводить розбухання керуючого апарату міністерств — можна бачити на багатьох прикладах. Як правило, на кожних три-чотири працівники керівного апарату припадає один начальник. В міністерстві торгівлі СРСР нараховується 596 відділів та секторів, а в міністерстві електростанцій — 366. В багатьох міністерствах відділ чи сектор складається з 3-х або 2-х, а іноді і з одного співпрацівника. Так, напр., у міністерстві промислових товарів широкої потреби таких дрібних секторів було 238, а в міністерстві промисловості будівельних матеріалів — 145. В деяких міністерствах на одного спеціаліста-виконавця припадає по декілька начальників. Так, напр., у відділі «Главвулгеологія» працювало 11 осіб та 9 начальників».

Як бачимо Зверев сам розкрив, який величезний бюрократизм існує в советських установах. Начальник «сидить» на начальникові, а виконувати немає кому. Так, напр., в 1941 році в будівництві Переяславської бавовняно-прядильної фабрики в головній канцелярії будівництва працювало 210 службовців на 1.000 звичайних робітників, не рахуючи парторганізації, працівників профспілки та комсомольських організацій. Отже на кожних 5 робітників припадало по одному службовцеві.

Чи міроприємства, які сьогодні переводить ЦК КПСС, створюючи союзно-республіканські міністерства, та по скороченню службовців у міністерствах і їхніх управліннях дійсно дадуть якийсь позитивний вислід? Аж ніяк ні. Новостворені міністерства та «розукрупнені» старі є не що інше, як звичайні міністерські «главки» (головні управління), що їх з столиці Москви переводять на периферію, тобто до республіканських столиць, або

у центральні республіканські міста. Але вони зовсім не самостійні. Без Ради Міністрів СРСР вони самостійно нічого вирішити не можуть. Таким чином вони стають не більше як проміжними звенами, через які Москва здійснює більший тиск визиску населення.

Тепер у СРСР розпочато на велику скалю реорганізацію, раціоналізацію та скорочення керуючого апарату управлінь і міністерств. У 46 всесоюзних міністерствах ліквідується: 200 главків, управлінь та самостійних відділів, 147 трестів, 898 організацій і установ постачання, 4.500 різних бюр, величезна кількість дрібних канцелярій та установ.

Такі екстразаходи щодо скорочення і ліквідації різних установ, згідно заяви Зверева, необхідні з декількох причин. Першою причиною він висуває те, що соціалістичне планування і раціональні методи провадження економіки держави дозволяють з великою докладністю раціонально і розумно використовувати працю всіх членів суспільства там, де вимагає компартія. Отже, свобода вибору праці та кваліфікації в СРСР — не існує. Спеціальність можна набути лише за вказівками і дозволом компартії. Державний план, як твердить Зверев, дозволяє наперед намітити, яка частина населення повинна працювати в промисловості, яка у сільському господарстві, торгівлі і т. д., а яка — у державному апараті. »Чим більше людей буде працювати на виробництві, чим вища у них видатність праці, тим вищий буде добробут советських людей« — пише Зверев.

Чи дійсно це так? Абсолютно ні! Згідно постанов минулорічного вересневого пленуму ЦК КПСС, величезна кількість працівників підприємств, а особливо партійців спрямована до МТС та радгоспів. Потім звичайних робітників, особливо у великому розмірі з України, вивозиться до Казахстану. Разом з ними вивозиться до Казахстану і українське селянство. Економіка СРСР терпить на брак робочої сили. Сільське господарство зайшло у сліпий кут. Поневолення і збільшення трудових резерв не відбувається. Молодь не хоче працювати на знесилючій рабській колгоспній або виробничій праці. Вона намагається продістатись до ВУЗ-ів, або улаштуватись на працю у советських установах. Друга світова війна винищила величезну кількість населення СРСР, особливо мужчин (за чужоземними джерелами в СРСР жінок є 8 мільйонів більше, ніж мужчин). Нормальний приріст населення весь час занепадає. Отже, все це примусило застосувати якісь протизаходи. Молоді вступати до ВУЗ-ів заборонено. Їй рекомендується вчитись заочно або у вечірніх школах. Заборонено молоді улаштовуватись і в установах. »Комсомольська Правда« вже від довгого часу веде кампанію за те, щоб молодь, яка закінчила середні школи, йшла працювати на виробництво. Селянству заборонено кидати колгоспи і влаштовуватись на фабриках та заводах, службовців гонять з установ до варстатів.

З другого ж боку, бюрократичне керування дійшло до того, що державний советський апарат зовсім відокремився і відірвався від працюючої маси. Зрештою, він з нею ніколи не був пов'язаний. Паперова злива в советських установах така велика, що вона сплутала керівництво всіх низових советських установ, які мають до діла з народом. Так, напр., міністерство шляхів сполучення за сім місяців 1954 року виготовило і розіслало на низи 366 директив і наказів, а також вислало 3,5 міль. телеграм. Міністерство сільського господарства видало 905 наказів і 9.400 інструкцій, а міністерство лісової промисловості — 527 наказів та мільйони телеграм. Ось куди йдуть народні гроші! Начальник південної залізниці, за прикладом зверхників, написав 383 накази, на які зужив 1,5 тонни паперу.

Навіть важко уявити собі всю паперову зливу в ССРСР. «Папір» це — така могутня сила, за яку ховаються в ССРСР всі начальники і службовці. Кожний забезпечує своє існування і працю в установі «папером» від вищої установи, який дуже ретельно зберігається. Не буде відповідного «папірця», який виправдовує ті, чи інші дії начальника, він може опинитись перед судом.

На 18-му з'їзді партії, Молотов сказав, що в ССРСР всіх керівників підприємств, установ і т. д. нараховувалось 1,7 міль., а інших службовців — 4,5 міль. Лише в одному міністерстві вугільної промисловості працює 6 тис. службовців. Звироднілість советської бюрократії дійшла до того, що, напр., у масловиробничій та молочарській промисловості на заводах працює не більше як 10-15 робітників, а крім того, працює ще майстер, старший майстер, лаборант, директор заводу, інженер-технолог, старший бухгалтер, бухгалтер, рахівник, обліковець і нормувальник. Отже, на одного робітника припадає один начальник. На заводах лісової промисловості, де працює, напр., 500 працівників — 73 особи належить до керівного персоналу.

«Соціалізм це — облік» — сказав колись Ленін. І ось цю лєнінську формулу докладно і ретельно виконують у советському соціалізмові. Так, напр., на великому заводі річний звіт про діяльність охоплює найменше 700-800 сторінок друкованих аркушів, у колгоспах 350-400, у дрібних підприємствах — 100-130 аркушів.

Сучасна чистка вказує на те, що російсько-імперіялістичне «пляновое воспроизводство» робітничої сили завело москалів у глуху вулицю. Не допомагає і сталінський «закон соціалізму». Кризи, які за твердженням советських теоретиків-економістів стрясають капіталістичним світом, ще з більшою послідовністю і силою діють також і «в соціалістичному суспільстві». Гігантоманія, намагання «догнати і перегнати», гарячкове готування до третьої світової війни — все це створює жахливу диспропорцію між штучним розвитком советської економіки і забезпеченням

робітничою силою. За минулу п'ятирічку, в середньому щорічно численність працівників у господарстві СРСР зростала на 2 мільйони. За чотири роки п'ятої п'ятирічки численність зростала лише на 1,5 мільйона. З них пів мільйона — це спеціалісти, які безпосередньо на виробництві не працюють. Отже, в п'ятій п'ятирічці криза в забезпеченні робітничою силою промисловости настільки загострилась, що вимагає або здержувати темпи зросту індустрії, що неможливе у зв'язку з підготовкою до війни, або ж застосувати якісь інші спеціальні міроприємства. Недаремно Хрущов 7-го січня цього року, на зборах комсомольців у Москві від імени ЦК КПСС дав «наказ» молоді женитися і мати в родині по трое дітей.

В сучасній чистці цікавим є те, що советські газети підносять її підсовєтському населенню, як «добровільний» перехід службовців установ на виробництво. Отже, Маленков увесь час і всюди застосовує примус під плащиком «добровільности», чого в багатьох випадках не робив Сталін. Ця метода обдурює західний світ і населення СРСР.

В більшості переходять з установ на виробництво жінки, які мають в установі мізерну платню. Платня фактично нічим не відрізняється від заробітної платні по тій кваліфікації, на яку вони переводяться на виробництво. Крім того з центральних установ виганяють на виробництво невігідних партії і начальству людей. Намагаються підібрати собі відповідно вірний їм штаб службовців, які беззаперечно будуть виконувати всі їхні розпорядження. Чистка, як звичайно, за директивами була започаткована «знизу». Заводські парторганізації знайшли на заводах і в установах чергових «козлів відпущення», яких змушено подавати заяви про «добровільне перенесення» на виробництво, щоб допомогти партії та урядові. Советські газети за наказом ЦК КПСС роздмухали цю справу, як «всенародню патріотичну справу».

Сучасна криза недвозначно свідчить про кризу трудових резервів СРСР, про жахливий розмір бюрократизму та нездібність державного апарату керувати державою. Чи буде на цьому кінець? Звичайно, що ні. Чистки будуть продовжуватись і далі, але тим способом советська система з глухого кута не вийде, бо вона не життєздатна та утримується тільки безоглядним терором.

**ЧИТАЙТЕ, ПЕРЕДПЛАЧУЙТЕ І ПОШИРЮЙТЕ
»ВИЗВОЛЬНИЙ ПЛЯХ«**

Проф. Дем'ян Горняткевич

Петербурзька Академія Мистецтв за часів студій Тараса Шевченка

I

Дня 15. червня 1836 р. відбулося в будинку Академії Мистецтв у Петербурзі небуденне свято. Був це акт іменування Карла Павловича Брюлова професором Академії, тієї самої Академії, учнем якої він став у виїмково молодому віці, на 10-ому році свого життя. Справді чудесна дитина! У величавому будинку на Невській набережній, доповненому від 1830 року всякими добуdivками й прикрасами, з новорозмальованими пляфонами кисти ректора Василя Шебуєва, довершився той важливий акт. Тодішній президент Академії Олексій Оленін писав у своєму звіті, що того дня влаштовано «свято на честь визначного мистця, одного з колишніх учнів Академії, — свято, — якого не занотовано досі в аналах Петербурзької Академії Мистецтв». На товариському обіді, що відбувся того ж дня, студенти хором відчитали привіт у віршованій формі, якого автором був учень архітектури Норов, а оркестра відіграла марша. У середині залі, де стояла подарована царем для Академії картина «Останній день Помпеї» — розставлено пишно прибрані столи, за якими всі обідали. З бажанням увіковічнити це свято, учасники бенкету постановили заснувати капітал для допомоги вдовам і сиротам мистців. Приявні здекларували суму 2.390 рублів.

Другою замітною подією для Петроградської Академії Мистецтв був день 12 квітня 1838 р., коли святковано закінчення картини Шебуєва «Тайна вечеря», де молоде покоління висловило свої почування старцеві, з вдячності за його педагогічну й мистецьку діяльність. Можливо, що коли б слава Брюлова не кинула глибокої тіні на його сучасників, а його популярність не зростала так швидко, — ім'я Шебуєва було б більше відоме. Рамазанов¹⁾ так характеризує Шебуєва: «Душа Шебуєва впродовж цілого його життя жила всім прекрасним; завжди суворий, розумний його погляд на мистецтво робив його недоступним, урядовим, але в цій його урядовості не було нічого натягненого, штучного, він з'єднував собі загальну любов і пошану».

Ці дві постаті — Шебуєв і Брюлов були безумовно центральними в Петербурзькій Академії Мистецтв під час студій Т. Шевченка. Шебуєв був ректором від 1832 р., а в 1845 р. (саме тоді, коли Шевченко закінчив свої студії в Академії) доручено йому виконувати уряд віцепрезидента. Погляд Рамазанова про нього, як людину, що займала таке високе становище й яку засипували відзначеннями й почестями — характеризує Шебуєва не

1) Рамазановъ — «Матеріали для історії художествъ въ Россіи», ст. 113.

зовсім вірно. Він — холодний бюрократ, не виявляв ніколи стільки прихильності своїм учням, як Брюлов. Його зустрічали учні в найкращому випадку радше з пошаною ніж з любов'ю.

Привіт у честь Карла Брюлова з нагоди іменування його професором Академії, а також виставлена на цьому святі його картина «Останній день Помпеї» стали не лише актом признання для нього від тодішньої мистецької еліти, вони мали глибше, майже символічне значення. Карло Брюлов — як подає на основі найновіших дослідів Вульф²⁾ не був уродженцем Росії, а соняшної Римської Кампанії й щойно згодом, як італійський емігрант, прийняв російське громадянство. Насправді був це тип висококультурного космополіта. Для доповнення мистецької освіти, Брюлов виїхав 1830 р. до своєї властивої батьківщини. Вже з Риму він відбув дальшу подорож до Неаполю й Помпеї, щоб там оглянути місце трагедії з 79 р. та музей знахідок. Його враження й настрої скріпила ще сильніше опера Пачіні «Останній день Помпеї». Вже другого дня після вистави виїшов з-під руки Брюлова кольоровий ескіз до його пізнішої композиції на цю тему. Перед готовою картиною, виставленою в Римі, просиджував цілими годинами Вальтер Скотт, бачив її також Бульвер і вона спонукала цього останнього написати славнозвісний роман під тою самою назвою. Рідкий в історії культури зразок безпосередніх впливів! В Парижі «Останній день Помпеї» не викликав — щоправда, — такого захоплення, там жив і працював у той час Делякруа й з ним промощував собі шлях новий мистецький напрямок — романтизм.

Але поява «Останнього дня Помпеї» у Петербурзі (в 1836 р.) стала не лише важливою подією в історії російського малярства, яку Жуковський, Пушкін і Гоголь звеличували літературними привітами. Ця композиція була справжнім шедевром класицизму, вицвітом нового духу й початком академічного стилю, — напрямку, що його перемогли в Росії щойно «передвижники».

Саме Брюлов, Федір Бруні (теж італієць), Петро Басін і граф Федір Толстой були головними репрезентантами академічного класицизму, цього домінуючого напрямку в добі студій Т. Шевченка. в Петербурзькій Академії Мистецтв. У засяг того нового — на терені Росії, — напрямку, входить згодом крім історичної тематики ще й релігійна. Справжнє відродження релігійного мистецтва в душі візантики, наступило щойно за почином кн. Григорія Гагаріна, коли він став віцепрезидентом Академії мистецтв (1860 р.). Гагарін — не тільки визначний артист, але й археолог, відчував потребу спрямувати дальші студії над розвитком релігійного малярства на шлях повороту до традиції й за його спонукою відкрито спеціальний відділ церковного малярства та музей церковної старовини при Академії. Сталося це настільки пізно, що Шевченко — вже під кінець свого життя, не міг ба-

²⁾ Oskar Wulff: «Die neurussische Kunst». Augsburg, 1932, ст. 115 і далші.

чити реальних вислідів праці Гагаріна. Тим то й можна пояснити деякою мірою його негативне ставлення до чужих йому, що правда, новгородських ікон, які він називав «суздальськими» й «індійською бридотою».

II

В добі студій Шевченка в Академії Мистецтв її президентом був Олексій Оленін (від 1817 до 1843 р.), відтак кн. Максиміліян Ляйхтенберзький, а віцепрезидентом гр. Федір Толстой (від 1828–1859 р.). Про Оленіна не находимо ніякої згадки ні в «Щоденнику» Шевченка, ні в його «Артисті», отже можна сподіватися, що наш поет не був ні в яких безпосередніх зв'язках із ним. Сам Оленін непоганий адміністратор, але педантично скупий, мабуть і не міг з'єднати собі симпатії студентів. Для його характеристики слід навести факт, що він віддавав назад жертводавцям більші грошові суми, які вони призначували на стипендії для учнів з приміткою, що серед студентів нема справжніх талантів і нема кому їх роздавати. Зате дбав про піднесення морального рівня між студентами, а також про поліпшення їх життєвих умовин, зокрема бурсаків. Та найбільшу увагу звертав на мистецьке вивінування будинку Академії, на його перебудову, прикрашування різьбами й розписами.

Куди популярнішим від Оленіна був віцепрезидент гр. Толстой. Рамазанов так описує його: «Хоч віком уже старший, він завжди свіжий, бадьорий і зберіг ще сліди колишньої краси на обличчі. В його зеленавих очах блистять розум і молодість. Граф невисокого росту, прямої постави, хоч літа й безпереривна праця могли похилити його. В його поведінці, у відношенні до других — простота, великодушність, у цілій появі відбивається приналежність до цього пня, з яким він зв'язаний своїм родом, вихованням і високою культурою. Визначний мистець, любить красу, у всьому він бачить її блиск. Його дім і атмосфера, насичені любов'ю до мистецтва, були одночасно вищою школою артистів».

Яку роллю відіграв Федір Толстой зі своєю дружиною у визволенні Т. Шевченка — це загальновідомий факт. У своєму щоденнику Т. Шевченко називає (під датою 13. 6. 1857 р.) Толстих «єдиними спричинниками мого визволення». А далі (22. 7. 1857 р.) пише: «Я сердечною сльозою вдячності звогчу руку моєї найблагороднішої заступниці графині Настасії Іванівни та її великодушного чоловіка графа Федора Петровича. О, мої незабутні добродії! Без вашого чоловіколюбного заступництва, без вашого теплого, братерського співчуття до моєї сумної долі, мене б задушив всемогутній сатрап у цьому безрадісному засланні. Дякую вам, мої заступники, мої визволителі!».

Ще більш ентузіастично висловив Т. Шевченко свої почування гр. Толстому у листі, якого текст він сам наводить у щоденнику (під датою 26. 7. 1857 р.). Вдячність Шевченка для Толстого є

тим більш зрозуміла, коли зважимо, що граф два роки клопотався за визволення нашого поета і не знеохочувався навіть такими труднощами, як завзяття царя Миколи I. Між іншим, про незвичайно прихильне відношення Толстих до Шевченка свідчать ще краще спогади їх дочки Катерини Толстої-Юнге³⁾.

Другий президент Академії за часів студій Шевченка — князь Максиміліян Ляйхтенберзький, одружений з дочкою царя Миколи I-го, був на ділі тільки номінальним, насправді обов'язки президена виконував граф Ф. Толстой. Ця доба помітна тим, що саме тоді відкрито низку мистецьких шкіл, залежних від Академії, між іншими також у Києві (в 1850 р.), яку провадив у столиці України баталіст Наполеон Буяльський. Після смерти кн. Ляйхтенберзького в 1852 р. цар іменував президентом Академії свою дочку, кн. Ляйхтенберзьку, в якій інтервеніював успішно гр. Толстой в справі визволення Т. Шевченка зі заслання.

Рівень Академії під час студій Шевченка був справді високий. У царському розпорядку з дня 19. 12 1830 р. відносно організації Академії Мистецтв доручено параграфом 12-им вилловлювати навіть з-поміж учнів народніх шкіл хлопців із визначними здібностями й підготовлювати їх до студій в Академії, а так само раз у рік директор кожної гімназії був обов'язаний висилати рисунки талановитих учнів для оцінки до Академії. Вибранців відзначувано теж медалями. Лише одна категорія становила тут прикрий виїмок: сенат Академії «спираючись на зразках більш освічених народів, що не допускали до студій у мистецтві невілних людей — рішив, що зміщування студентів вільного походження з кріпаками, спричинювало б між ними ворогування, бешкети, прояви неморальности, а також — як досвід виявив, — із кріпаків, що вчилися мистецтва, майже ніхто не залишився порядною людиною». Життя довело неправильність такого погляду, найкращим доказом чого є Тропінін, Шевченко, поруч других.

Все ж таки цар Микола I, при своїй деспотичній вдачі, цей сатрап, — як його називав Шевченко, виявив зрозуміння для справ мистецтва. Він піклувався Академією Мистецтв, устрявав у її внутрішні справи, затверджував номінації на професорів, деяких знову усував з їх становищ і особисто перевірявав пра-

³⁾ Для ілюстрації наведу тут її опис приїзду Шевченка до Толстих, після його повороту із заслання: «Чийсь виклик »приїхали« заскочив нас: не встигли ми вибігти назустріч, — Тарас Григорович уже увійшов до залі. Середнього росту, скоріше орядний, ніж худий, з опасистою бородою, з добрими, повними сліз очима, він простягнув нам руки до обіймів. Всі ми були під впливом такої повної, такої зворушливої радості. Всі обіймалися, плакали, сміялися, а він тільки й міг повторювати: »Серденька мої, друзі мої!« — і міцно притискав нас до свого серця». (Повне видання творів Т. Шевченка, т. X, Варшава-Львів, 1936, ст. 311).

ці студентів, а талановитих заохочував до посиленої праці над собою. Дисципліна в ті часи була доволі сувора й то не лише у відношенні до учнів, але й до професорів.

На основі царського розпорядку з дня 19. грудня 1830 р., основною умовою прийняття до Академії був закінчений 14. рік життя (всупереч попередньому законові від 22. 7. 1802 р., коли учнями могли бути навіть малолітні). Дальші вимоги були: 1) Знання головних правил Христової віри; 2) кандидат мусів зовсім добре читати й писати по-російськи й по-французьки та знати граматику обидвох мов; 3) основи географії й всесвітньої історії; 4) першу частину арифметики й початки геометрії, а, врешті, 5) гарно рисувати людську постать у зменшеному форматі з природи. Про прийняття рішав суворий вступний іспит зі згаданих предметів, зокрема з рисування, крім цього лікарські оглядини, що мали на меті перевірити стан здоров'я кандидата. Після успішного іспиту приймали тільки 30 кандидатів, отже селекція була справді дуже сувора, коли взяти до уваги, що на цілому величезному просторі Росії існувала лише ця одна Академія, де й наплив учнів мусів бути доволі великий. Це кидає відповідне світло на питання освіти Шевченка в доакадемічній добі.

Студенти поділялися на дві групи: до першої належали ті, хто починали студії. Після трьох років навчання вони переходили на вищий курс. На нижчому курсі вчилися рисувати й малювати людські постаті з живого моделю, краєвиди й виконувати гравюри, а згодом студіювали портрет та історичне малярство. На вищих роках продовжувалося навчання портрету й історичного малярства. Крім цього учні були обов'язані слухати лекції з таких предметів: на нижчому курсі — 1) релігії (Божий закон): катехизм, пояснення св. Письма, Божественної Літургії й історії Церкви; 2) граматики й реторики російської та французької мов; 3) географії, історії, арифметики й геометрії; 4) перспективи й правил архітектури. На трьох вищих роках студій відбувалися: 1) практичні вправи в навчанні чужих мов і читанні творів; 2) виклади з історії, мітології, археології, фізики й теорії мистецтв (естетики), а далі анатомії, математики, фізики й теорії архітектури. Крім цього учні вчилися хорового співу для участі у відправах у академічній церкві. З допоміжних наук вони повинні були здавати іспити, так само з практичних студій мусіли обов'язково виконувати конкурсні праці. Зокрема іспити й вправи з малярства, різьби й архітектури ведено з особливим суворістю. Їх вислід рішав про перехід із нижчого курсу на вищий, а також про повне закінчення студій. За свої праці студенти діставали срібні й золоті медалі. Відзначені більшою золотою медалею одержували автоматично державну стипендію на виїзд на дальші закордонні студії

(Закінчення в наступ. числі)

Спогади

Проф. Г. Ващенко

**До історії національних рухів
у Полтаві і на Полтавщині**

(Закінчення)

(2)

Значно чіткіше, ніж у селянських повстаннях, виступає національний елемент у боротьбі українців за національну школу і освіту. Беруть у цьому участь не селяни, що часто діють стихійно, а інтелігенція, що ясно усвідомлювала, яким великим нещастям для народу, для розвитку його культури є відсутність своєї національної школи.

Значення рідного слова в житті народу перш за все розуміли наші письменники і діячі театрального мистецтва. Інакше вони б не писали по-українському і не виступали б на українській сцені. Найпереконливішим доказом цього може бути Шевченко, що міг писати високомистецькі твори російською мовою, а все ж таки всі свої геніяльні сили віддавав рідному слову. Другим переконливим прикладом може бути наша славетна актриса Марія Заньковецька. Її визначний талант високо цінили росіяни і декілька разів пропонували їй перейти на російську сцену, але вона залишилась вірною українському театрові, хоч матеріальний стан українського театру не був блискучим і навіть саме його існування в часи жорстокої русифікації не було тривким.

Щодо української рідної школи, то думка про конечну потребу її цілком послідовно виникає з творів геніяльного педагога К. Ушинського, що був з походження українцем і разом з тим був основником наукової російської педагогіки. Він на підставі ґрунтовного дослідження різних педагогічних систем доводить, що кожний культурний нарід має свою національну школу, яка відповідає його духові, має свої завдання, свою особливу виховну систему. Так, напр., школа англійська істотно відрізняється від школи німецької або французької. Крім цього, він переконливо доводить, що в основу навчання треба покласти рідну мову, бо вона є скарбницею, в якій зберігаються світогляд і традиції народу, його досягнення в галузі культури. З утратою мови, на думку Ушинського, гине й нація: вона, так би мовити, розчиняється в іншій нації на шкоду не тільки собі, а й нації панівній.

Ідеї Ушинського були засвоєні Борисом Грінченком, який написав цінну брошуру «На безпросветном пути». В ній письменник-патріот на живих конкретних прикладах доводить, що

російська народня школа в Україні не дає нічого позитивного нашому селянству, а ще до того затримує його культурний розвиток. Думки Б. Грінченка розвивали далі Шерстюк, Чепіга та інші.

А взагалі ці думки були властиві багатьом українським інтелігентам, але реалізувати їх в умовах царського режиму було неможливо. Першу спробу реалізації їх на Полтавщині зробив гласний Полтавського земства Леонтович. На земському зібранні в 1906 р. він поставив вимогу, щоб навчання в народніх школах в Україні провадилось українською мовою. Зібрання підтримало цю вимогу і спрямувало її до уряду, але вимога не була задоволена.

А проте національний рух не зник у наших школах, а навпаки, після 1905 р. значно посилювався. Це перш за все стосується шкіл, де переважно вчилися діти селянства і духовництва. Такими були Полтавська духовна семінарія і єпархіальна жіноча школа, вчительські семінарії, ремісничі школи, мистецька школа в Миргороді.

Але цей рух просякав і в гімназії, де переважно вчилися діти дворян і урядовців. Прикладом цього може бути Полтавська гімназія, в якій існував досить діяльний український гурток (див. про це спогади професора Віктора Андрієвського). В своїх спогадах я хочу подати відомості про національний рух в Полтавській духовній семінарії, де я сам учився, і в церковно-учительській школі на Шведській Могилі, де я вчителював.

Національний рух у Полтавській духовній семінарії міцно зв'язаний з особою Івана Миколовича Ризенка, про якого я маю писати в одному з наступних розділів своєї праці. А тепер поділюся відомостями про національний рух у Полтавській учительській школі на Шведській Могилі.

Ця школа була заснована на самому початку XX ст. Тоді, як відомо, з великою наполегливістю діяв запеклий реакціонер-монархіст Победоносцев. Він бачив, що народні земські школи не цілком виконують завдання щодо виховання вірних слуг царського престолу, відданих прибічників самодержавства, царського православія і «народности». Напрямок цих шкіл здавався йому занадто ліберальним. Тому він прикладав багато зусиль, щоб якнайширше розгорнути сітку церковно-приходських шкіл, що перебували під керівництвом синоду. Учителів для цих шкіл, мали готувати церковно-учительські школи. Одну з таких шкіл і заплановано було заснувати під Полтавою, в місцевості, що звалась Шведська Могила, бо саме там в 1709 р. відбувся бій між шведами і москалями.

В розбудові цієї школи дуже активну участь брав Полтавський єпископ Іларіон Юшенів. З матеріального боку школа була поставлена дуже добре. Вона мала великий триповерховий будинок, у якому відбувалось навчання і містився гуртожиток учнів, мала окремих двоповерховий будинок зразкової

школи, будинок лікарні, досить великий будинок, у якому планував жити літом архиерей, а потім віддав його школі. Крім того, школа мала добре збудовані сараї, пивницю. Все це було розташоване на великому дворіщі, обсадженому деревами. Перед головним будинком школи були розбиті заслони, засаджені квітами. Крім того, школа мала 27 десятин орної землі, великий город і сад на 6 гектарів. У ньому стояла пасіка, що мала 50 вуликів. Школа мала своє досить добре устатковане господарство: пару добрих коней, пару волів-велетнів сірої української породи, ввесь потрібний для господарства інвентар — плуги, борони, сіялку, віялку, молотарку.

Єпископ Іларіон подобав також за те, щоб забезпечити школу добрим складом педагогів. На посаду керівника її був призначений Володимир Павлович Овсієвський. Це був ґрунтовно освічений педагог, людина надзвичайної енергії і працездатності, природний адміністратор, що володів великим тактом у підході до співробітників і учнів... Мову і літературу викладав Степан Білоус, теж людина дуже здібна, добрий знавець своєї дисципліни і прекрасний лектор. Історію викладав Йосип Жеромський, теж непересічний педагог. На викладання співів був закликаний Іван Сидоренко, учень відомого на цілу Полтавщину диригента Івана Ризенка, великого українського патріота.

З перших же років свого існування школа набула серед полтавчан доброї слави. Педагоги ретельно готувались до лекцій і захоплювали ними учнів. У школі на високому рівні стояла дисципліна, але не та казенна, формальна дисципліна, що існувала тоді в більшості шкіл на теренах Росії, а дисципліна свідомою. Тим часом, коли в більшості середніх шкіл у ті часи між педагогами і учнями існувала відкрита або прихована ворожнеча, — в школі на Шведській Могилі учні з повним довір'ям і пошаною ставились до своїх педагогів.

При школі був організований прекрасний хор, а на другому році існування її був організований Степаном Білоусом драматичний гурток і була улаштована сцена з гарними декораціями. Школа часто організувала вистави і мистецькі вечори, на які з великою охотою приїздили і приходили гості з Полтави. Крім цього, при школі виходив учнівський журнал, у якому містились досить цікаві статті і оповідання учнів.

Здавалось, все було гаразд, і старий єпископ Іларіон міг тільки радуватись, що так гарно поставлена школа, до заснування і організації якої він приклав так багато енергії.

Але старий єпископ не радувався, а був дуже засмучений і розчарований до такої міри, що перестав літом перебиратись на відпочинок на Шведську Могилу і призначений для нього будинок передав школі. Причина полягала в тому, що школа на Шведській Могилі з перших же років свого існування була пройнята українським національним духом.

Національний рух в учительській школі на Шведській Могилі значно посилювався в кінці 1905 р. Тоді по цілій Росії відбувались

страйки, улаштовувались мітинги. Великі мітинги відбувались у Полтаві в залізничному депо і на площі коло театру. Тут висупали, між іншими, Короленко і Шемет, що приїздили з Лубень. На цих мітингах часто бували учні вчительської школи. Їх особливо захоплював Шемет, що промовляв українською мовою. Революційні й національні настрої учнів полтавської учительської школи посилювались, і це відбивалося, між іншим, і на змісті учнівського журналу. В ньому значно збільшилась кількість оповідань і статей, писаних українською мовою.

А тим часом вийшов царський маніфест, що оголошував конституцію. Відбулися вибори в державну думу. Каральні загони царської армії придушили революційний рух у Прибалтиці. Країна заспокоювалась і життя почало входити в свої береги. До учительської школи на Шведській Могилі зовсім несподівано прибув високий урядовець синоду Ванчаков. Поводився він дуже просто. Обідав разом з учителями і розмовляв з ними на різноманітні теми. Часто він вступав з ними в дебати на освітні, а іноді й на політичні теми, при чому виявляв тактовність і толерантність. Учителі, зважаючи на таку простоту Ванчакова, не таїлись з своїми поглядами і обстоювали їх у дебатах з ним. Поживши так у школі майже місяць, Ванчаков перед своїм від'їздом до Петрограду запропонував учням написати виклад на тему «Мої мрії про майбутнє учителювання». Тема дуже сподобалась учням, і вони у своїх викладах розповіли, як вони на селах будуть працювати для українського народу, будуть виховувати у селян національну свідомість, боротимуться за покращання матеріяльного стану селянства і т. п.

Забравши виклади, Ванчаков мило розпрощався з педагогами і учнями і виїхав до столиці. А тижнів через три єпископ Іларіон викликав до себе директора школи Овсієвського. Владика був дуже стурбований і прочитав Овсієвському листа, якого одержав від оберпрокурора синоду Победоносцева. Той з обуренням писав про революційно-націоналістичні настрої в школі на Шведській Могилі і, згадуючи про виклади учнів, написані на тему пропоновану Ванчаковим, ніби вигукував: «Что там пишут?!... Что там пишут?!»

В скорому часі із синоду прийшов наказ, за яким директор Овсієвський та викладачі Білоус і Жеромський переводились в учительські школи на Півночі Росії. На їх місце були призначені більш надійні з погляду синоду люди.

Але національний рух в учительській школі не припинився, учні тепер стали лише обережнішими. Щождо педагогічного персоналу, то тут відбулися значні зміни. На посаду педагогів були призначені декілька росіян і підлабузників-малоросів, які були не меншими ворогами всього українського, ніж самі росіяни. Тому в 1917-1920 році школа стала ареною упертої національної боротьби (див. про це в моїх спогадах «Історія однієї школи.»).

Іван Миколаєвич Ризенко і його роля в Національному Українському Рухові на Полтавщині

В моїй пам'яті національний рух на Полтавщині в кінці XIX і на початку XX століть у першу чергу зв'язується з особою мого вчителя Івана Миколаєвича Ризенка. Не хочу цим сказати, що крім нього не було тоді в Полтаві інших національних діячів, але з ними в мене не було близьких стосунків, а я хотів би писати переважно про те, що я особисто бачив і чув.

Іван Миколаєвич Ризенко народився приблизно в 1848-50 р. в селі Хорошках на Полтавщині в родині паламаря. Але, крім цього, батько його тримав пошту, і це було матеріальною підтримкою для його родини. У всякому разі він мав можливість дати своєму синові Івану і молодшій дочці Домнікії середню освіту. Старша дочка Варвара закінчила лише народню школу, а проте відзначалась високою природною інтелігенцією і була одружена із священиком.

Іван Миколаєвич Ризенко вчився в Полтавській духовній семінарії. Тут у нього виявились великі музичні здібності і вже в четвертій класі він стає диригентом семінарського хору. Після закінчення семінарії Ризенко одержує в ній посаду учителя співів. У скорому часі він здобув як добрий педагог і диригент таку популярність у Полтаві, що його закликають на посаду вчителя співів і в інші середні школи: в епархіяльну жіночу школу, гімназію, кадетський корпус.

Особисто я познайомився з Ризенком в 1892 р., коли вступив до Полтавської духовної семінарії. Я звернув увагу на ту велику різницю, яка існувала між Іваном Миколаєвичем як педагогом і іншими вчителями семінарії. Майже всі вони були формалістами і ніколи поза лекціями не вступали в безпосередні стосунки з семінаристами і, хоч між ними було декілька українців з походження, всі вони розмовляли виключно російською мовою. Навпаки, Іван Миколаєвич часто приходив до семінаристів і в позалекційні години, часто розмовляв з ними українською мовою. На своїх лекціях перед Різдом і Великоднем Ризенко читав учням твори українських письменників: Шевченка, Марка Вовчка, Нечуй Левицького, Панаса Мирного. Читав він майстерно і своїм читанням справляв велике враження на учнів. Цим він прищипляв їм любов до рідної мови і літератури. Але ще могутнішим знаряддям національного виховання в руках Ризенка були співи. Під його керівництвом семінарський хор став найкращим хором у Полтаві. З цим хором він часто співав українських пісень. Семінарія часто давала концерти, на які сходилось багато полтавського панства: губернатор, директори середніх шкіл, високі урядовці різних державних установ. Всіх їх вабили чудові співи семінарського хору. І ось тут разом з творами російських і закордонних композиторів лунали в чудовому виконанні українські народні пісні і твори Лисенка. У мене іноді з'являється питання: як сталося таке, що в період жорстокої русифікації в Україні, коли переслідувалось все на-

ціональне українське, семінарський хор під керівництвом Ризенка в присутності найбільшого начальства в Полтаві міг співати українських пісень? Крім цього, як могло статися таке, що Ризенко в своїй праці з учнями семінарії явно провадив українську національну лінію і не був звільнений з посади? Пояснити це можна лише так: ректором Полтавської семінарії був тоді протоієрей Іван Пичета, з походження серб. Це була досить сувора, але не зла людина. Хоч він, як і багато сербів в той час, був русофілом, але не був російським шовіністом і, як видно, не вбачав у діяльності Ризенка нічого злого; а головне — це краса співів. Семінарський хор під орудою Ризенка співав так чудово, що Полтавське високе начальство, слухаючи його, ніби забувало про накази центральної влади і про її русифікаторську політику, міркуючи так, що пісня це все ж таки не література. Можливо, що тут відіграла певну роллю і особа самого Ризенка. Не зважаючи на те, що він походив з бідної духовної родини, сам він мав дуже репрезентативний вигляд. Високий на зріст, стрункий, з розкішною бородою, тримав себе з великою гідністю і тактом, — і це могло imponувати Полтавському панству, для якого все українське утотожнювалось з «мужичим». У всякому разі Ризенко мав можливість протягом довгих років провадити свою національно-виховну роботу серед Полтавської молоді. А вплив його був дійсно великий. Семінаристи, захоплюючись українськими піснями, весною і літом часто збирались у монастирському лісі під Полтавою і співали там, притягаючи своїми співами численних слухачів, що гуляли в лісі. Серед них були не тільки мешканці міста, а й селяни з підміських сіл. Таким чином пісня ширилась і поза Полтавою.

Полтавські семінаристи і спархіялки, роз'їзджаючись по селах Полтавщини, з увагою ставились до народної української пісні, що зберігалася серед нашого селянства, а з другого боку, несли на село пісні ще не знані там.

Крім того, Ризенко ширив серед молоді українську літературу. Він мав досить велику книгозбірню, в склад якої входили майже всі твори, видані українською мовою. Не обмежуючись тим, що виходило в царській Росії, він одержував українську літературу з Галичини, хоч це було й не легко. Цю літературу він, звичайно, давав не всім семінаристам, а лише тим, кому довіряв. А придивитись до них він мав можливість. Він часто влаштовував співанки не в семінарському приміщенні, а у себе на квартирі, і це давало йому можливість ближче знати кожного семінарста зокрема.

Взагалі вплив Ризенка на семінаристів у розумінні національного виховання був дуже великий і при чому не тимчасовий, а довготривалий. Семінаристи, вступаючи до високих шкіл у таких містах, як Петербург, Москва Варшава, діяли як свідомі українці-націоналісти: закладали українські студентські громади, дехто брав участь у підпільній роботі. Як підтвердження цього, наведу деякі факти з свого власного життя. В 1898 р.

я закінчив семінарію і хотів вступити до Київської богословської академії. Але через негативну характеристику моєї поведінки, надіслану до академії інспектором семінарії архимандритом Агапітом (потім був архієпископом Катеринославським), мене не було допущено до іспитів, і я рік учителював у народній школі у рідному селі на Прилуччині. В 1899 р. я поїхав до Московської духовної академії і після іспиту вступив до неї.

Таким чином я опинився в російському середовищі, і мені загрожувала денаціоналізація. Але настанови, що я їх отримав в Полтавській семінарії, спричинилися до того, що я не тільки втримався на національних позиціях, а ще зміцнився на них. А це було не легко. Студенти-росіяни спочатку поставились до мене дуже добре, але потім, коли помітили мої націоналістичні українські настрої, ставлення їх до мене змінилось на гірше. Доходило навіть до гострих сутичок. Одна з них виникла з приводу моїх та інших українців вимог, щоб до студентської читальні виписувався журнал «Київська старина».

Під час мого перебування в академії утворилась українська студентська громада, головою якої став Андрій Левицький (брат архієпископа Парфенія, одного з перекладачів Євангелії на українську мову). Громада жила досить інтенсивним життям. З великою урочистістю ми відзначали Шевченківські свята. Особливо гучними були свята 1901 р., коли я був на другому курсі академії. Ми закликали до себе студентів-українців Московського університету і двох відомих співаків, баса Петрова, що походив з Харкова, і баритона Каневського, що раніш учився разом зі мною в Полтавській семінарії. На зборах були прочитані доповіді, в тому числі й моя, були декламації і співи. Велике захоплення викликали співи Петрова і Каневського, особливо першого. Все це відбувалось у приміщенні академії і викликало у декого з шовіністично настроєних студентів-росіян гостре незадоволення. Тому в наступному році Шевченківське свято ми організували в найнятому приватному приміщенні. Але про це довідалася поліція (можливо від самого господаря приміщення). Коли відбувались доповіді і виголошувались промови, під дверима в сусідній хаті сидів поліцай і слухав. Другого дня мене і мого товариша Білоуса було покликано до ректора, і він дуже в гострій формі відчитав нас.

В академії я почав і свою письменницьку працю. Будучи на третьому курсі, я написав оповідання «Сліпий», що потім увійшло в перший збірник моїх творів, виданий у Києві.

Залишилися на українських національних позиціях і інші студенти, що закінчили Полтавську духовну семінарію, а потім учились у високих школах у Московщині. Таким, напр., був Щепотьєв, що вчився в Петербурзькій духовній академії (докладніше про нього буде далі).

Тому не дивно, що з Полтавської семінарії за часи праці в ній Ризенка вийшло багато видатних українських діячів. Одночасово зі мною (щоправда в різних клясах) учились у ній Симон

Петлюра, поет і письменник Капельгородський Пилип, відомий літературознавець і етнограф Щепотьев Володимир, видатний знавець грецької філософії Чаленко Іван. А скільки вийшло невідомих скромних українських діячів у галузі народної освіти! Справа в тому, що багато семінаристів і єпархіялок, колишніх вихованців і вихованок Ризенка після закінчення освіти працювали на селах як вчителі народніх шкіл. У багатьох випадках це були українські патріоти, які і в тяжких умовах царського режиму намагались зробити щось для своєї Батьківщини.

Але вплив Ризенка не обмежувався лише Полтавською духовною семінарією. Він ширився і на гімназію, де також був закладений український гурток (про це пише в своїх спогадах професор Віктор Андрієвський). Ще більший вплив мав Ризенко на учнів церковно-учительської школи на Шведській Могилі. Там викладав співи учень Ризенка, Іван Сидоренко. Він організував у школі прекрасний хор і прищеплював учням любов до української пісні. До речі, в цій школі в роках приблизно 1902-1906 вчився диригент Нестор Городовенко. В своєму мистецтві він, так би мовити, був внуком Ризенка. У мене таке враження, що до нього через Сидоренка перейшов і властивий Ризенкові спосіб диригування. Справа в тому, що багато диригентів, керуючи хором, дозволяють собі зайві, а іноді навіть і ексцентричні рухи. Це послаблює враження від співів, бо увага слухачів мимоволі звертається на диригента. Зовсім інший характер мало диригування Ризенка. Керуючи хором, він робив малопомітні для слухачів рухи і таким чином не розбивав враження від співів... Коли я в Мюнхені слухав хор Городовенка, мені здалося, що у нього в манірі диригування є багато спільного з манірою Ризенка.

Ризенко декілька разів був у Західній Європі. Був він у початку XX ст. і на всесвітній виставці в Парижі. Звідти він привіз багато коштовних речей, зокрема багато прекрасних гравюр, які любив показувати у себе на квартирі семінаристам, що відвідували його.

Останні роки життя Ризенка були досить сумними. Коли прийшли в Україну большевики, вплив його на молодь значно підупав. Це пояснюється почасти тим, що йому тоді вже було 70 років, а головним є те, що большевики закрили школи, в яких працював Ризенко і заснували т. з. трудові школи з семирічним курсом навчання. Тут були інші програми, інший склад учителів і інший дух. Ніби відчуваючи, що він уже не може мати на учнів того впливу, який він мав раніш, Ризенко ще в 1920 р. передав свою бібліотеку з великою кількістю українських книжок Полтавській «Просвіті». Але приблизно в липні того ж року большевики закрили «Просвіту» і забрали бібліотеку. Доля її мені невідома.

А проте Ризенко не залишив учительської праці. Працював він у першій Полтавській школі. Поки керівником її був колиш-

ній учень Ризенка Володимир Овсієвський, становище його було ще терпиме. Він одержував мізерну платню, матеріально біднував, але його бодай не переслідували. Становище його значно погіршало приблизно з 1929 р., коли Овсієвський був звільнений із школи, і на місце його була призначена запекла комуністка (прізвище її забув). Вона зразу ж після свого призначення на посаду керівниці школи почала переслідувати Ризенка. Між іншим, вона ставила йому як провину його «буржуазне походження» на тій підставі, що його батько тримав пошту і таким чином ніби «експлуатував трудящих». Можливо, що це могло б закінчитись звільненням Ризенка з посади або навіть і арештом. Але за нього заступилось багато впливових людей, і Ризенкові кінець-кінцем дали спокій.

Після цього він прожив вже недовго, при чому дуже біднував. В Україні почався голод, який тяжко відбився на стані здоров'я Ризенка. Крім того, йому довелося жити зимою в нетопленому приміщенні. Його колишні учні знали про це, але не могли нічим допомогти йому, бо самі дуже бідували.

Помер Ризенко на початку березня 1932 р. Похорони його взяли на себе я і моя дружина. Хоч у Полтаві було тоді ще багато тих, хто пам'ятали його славетну діяльність до революції і шанували його, на похорони зійшлося мало людей. Як видно, боялись большевицької влади, що з дуже великою підозрою ставилась до Ризенка. Прийшли переважно ті, хто працювали з ним по середніх школах ще до революції. Між ними був німець Грюм, колишній викладач кадетського корпусу. Коли траурний похід ішов до кладовища, він звернувся до мене з таким завваженням: «Навіщо ви наділи на нього таке прекрасне вбрання? Це тепер зовсім зайве». Я нічого не відповів на це. Але в скорому часі виявилось, що Грюм мав рацію. Коли приблизно через тиждень після похоронів ми з дружиною прийшли на кладовище, то побачили, що могила Ризенка розрита і недбало закидана землею. Як видно, якісь злодії розкопали могилу і забрали вбрання покійника.

А проте років через два большевики вчинили ще більший злочин над могилами всіх покійників, похованих на Полтавському кладовищі. Вони зрівняли всі могили і розбудували бараки для військових потреб. Це був великий злочин не тільки проти релігії і людини взагалі, а разом з тим злочин проти українського народу. На Полтавському кладовищі було поховано багато українських діячів, як Котляревський, Панас Мирний та інші. На їхніх могилах стояли постументи. Все це знищили большевики для того, щоб по наших славетних діячах і пам'яті не залишилось.

Ганна Петрівна Затиркевич

Велику роль в українському національному рухові зіграв театр, особливо славетна труппа Кропивницького. Найвидатнішими акторами в ній, крім самого Кропивницького, були Карпенко Карий, Садовський, Саксаганський, Заньковецька і Затир-

кевич. Як відомо, Заньковецька грала драматичні ролі, Затиркевич — комічні, або ролі старих селянок. Так у «Наталці Полтавці» Затиркевич грала роллю Терпелихи.

Ганна Петрівна Затиркевич була моєю землячкою. Вона мала постійний осідок у селі Блотниці на Прилуччині, де жив і я. Чоловік її Затиркевич був поміщиком, так би мовити середньої руки і після смерті залишив їй десятин (гектарів) 100 землі, велике дворище з гарним цегляним будинком і флігелем, чималий сад і парк із старими віститими деревами. Маєток Затиркевичів знаходився на кінці села. Будинок і сад стояли на рівному місці, парк розкинувся на схилах досить глибокого яру.

Ганна Петрівна, вступивши до трупи Кропивницького, рідко бувала в Блотниці. Але приблизно 1898 р. вона вдруге вийшла заміж за п. Карпинського, залишила театр і оселилась у себе в маєтку. Тут я й познайомився з нею. Це було 1900 р. Я приїхав на ферії до свого села і пішов до знайомого лікаря Равича, що жив тоді у флігері маєтку Затиркевичової.

До речі, декілька слів про цю милу родину. Равич, тоді ще молодий чоловік, недавно закінчив університет і одержав у Блотниці посаду земського лікаря. Це була високоїдейна людина, яких тоді не мало було серед земських лікарів. Він не брав жодної платні за лікарську допомогу, був дуже чулим і уважним до хворих. За переконаннями Равич був свідомим українським патріотом. Дружина його Оксана була сестрою відомого українського педагога Сірополка, що після революції довго жив у Чехії. Це була гарна жінка, весела і жвава, а теж свідомо українка. Вона завжди розмовляла українською мовою і любила носити українське національне убрання, що, до речі, дуже личило їй. В останнє я бачився з Равичем уже на еміграції в Німеччині в Регенсбурзі, де він і помер приблизно в 1946 році.

Буваючи в родині Равичів, я познайомився з Ганною Петрівною Затиркевич. Вона тоді була вже «в літах», але повністю зберегла жвавість і енергію. Мене вражало її надзвичайне вміння тримати себе в суспільстві відповідно до життєвих обставин. Коли вона господарювала і була в оточенні селян, то справляла враження бідової, надзвичайно енергійної селянської жінки. Цьому відповідали і всі її рухи, і інтонації голосу, і мова, і навіть вираз обличчя. Коли ж я бачив Ганну Петрівну разом з графінею Граббе, що теж мала маєток в Блотниці і часто приїздила до Затиркевичової, то це була ніби зовсім інша людина, — вже не селянка, а великосвітська пані, вихована в умовах великопанського життя. Можна було подумати, що вона і в житті поводить себе як на сцені. Але ця думка зразу ж відпадала, бо поведінка Ганни Петрівни завжди здавалась натуральною.

Ганна Петрівна, залишивши сцену, як видно нудьгувала за нею. І це тим більше, що вона розчарувалася в своєму чоловікові. За освітою це був юрист, людина нудна й обмежена, а до

того ще великий матеріаліст. У мене склалось таке враження, що він хотів взяти цілком у свої руки маєток Затиркевичевої і стати його повним господарем. Але Ганна Петрівна, будучи талановитою актрисою, була в той же час практичною людиною. Вона скоро зрозуміла наміри чоловіка, і між ними почалися нелади, що все більш і більш загострювались. Відчуваючи незадоволення родинним життям і нудьгуючи за сценою, Ганна Петрівна вирішила організувати труп у себе на селі. Своїми думками вона поділилась з Равичами і зі мною. Ми цілком підтримали її думку. Було вирішено поставити оперету «Чорноморці». Мені, між іншим, була доручена роль козака Кабиці і керівництво співами. Я швидко організував хор із селянських дівчат і хлопців і розпочав співанки. Репетиції до вистави відбувались під безпосереднім керівництвом Ганни Петрівни. Справа йшла швидко і жваво. Через якихось 2-3 тижні була дана вистава. Відбулась вона у великій залі будинку Затиркевичевої, де була, між іншим, вже готова сцена і лаштунки. Глядачами в більшості були місцеві селяни, приїхало й панство на чолі з графинєю Граббе.

Вистава пройшла з великим успіхом. Особливо сильне враження вона зробила на селян. У скорому часі, вечорами на селі можна було чути пісні, що входили в склад оперети «Чорноморці».

А проте Ганна Петрівна не довго ще залишалась у селі. Нудьга за сценою таки взяла своє. Приблизно через рік Ганна Петрівна вернулась до театру, а догляд за своїм маєтком доручила своїм двом небогам. З чоловіком своїм вона розійшлась зовсім.

Але розпочата нею справа організації вистав на селі не залишилась марно. В 1901 році Равич перейшов на посаду лікаря у велике село Срібне, кілометрів 35 від Блотниці. Там теж розпочалась організація вистав. Брав у них участь і я, приїжджаючи літом з Москви на ферії. Першою йшла драма Кропивницького «Дай серцю волю — заведе в неволю». В ній мені була доручена роль Микити. Так, як і в Блотниці, тепер мені довелося керувати хором. І знову ж таки він складався переважно із селянських дівчат і хлопців.

Вистава відбулася в парку, що належав графу Мусіну-Пушкіну, місцевому поміщикові. Рівень вистави, порівняно з «Чорноморцями», був трохи нижчий, але глядачі, а в першу чергу селяни, були задоволені.

Щодо Ганни Петрівни, то я з нею більше не бачився і докладних відомостей про її дальше життя не маю. Чув тільки, що після приходу большевиків, життя її було дуже тяжке. Большевики відібрали у неї маєток, і вона оселилась у Ромнах. Тут вона терпіла великі злидні і в перші роки большевицької революції померла.

У десятиліття смерти великого Мистця

Проф. В. Щербаківський

Життя і діяльність Олександра Антоновича Кошиця

(4)

Цікаво, як характеризує Кошиця чеський музикант Ярослав Кржічка:

»Тяжко руці писати критику, коли серце співає хвалу... Українці прийшли і покорили. Я думаю, що ми мало про них знали і тяжко скривдили їх, коли несвідомо і без інформацій з'єднували їх, проти їх волі, в одно ціле з народом московським. Саме наше бажання »великого руска« є слабим аргументом проти природи цілого українського народу. Українці відрізняються від москвинів і я сказав би, що з усіх слов'ян вони є найближчі нам цілою їх вдачею, сангвіністичним темпераментом та нахилом до веселости й гумору, з яким переносять і жалі і терпіння. Як і все інше, відмінна є в них і пісня, а як треба співати пісні, то це показали нам тепер українці самі. Чим вони й покорили... Українська пісня є багатоголосова і в цьому полягає її чар її хорих аранжментів. До природи пісні належать, поруч з головною її мелодією, ще й її контрапункти та контрасуб'єкти, в цьому і є кипуче багатство української пісні. Згадаймо пісню »Ой пряду«. Яка поезія в контрапункті тенора на словах: »А мій милий іде, як голуб гуде!«. Сам нарід витворює в цих »протигласах« масу варіацій. Часом менш цінні з них та зайві відпадають, а лишуються найкращі й необхідні. Українська музика — це передусім народня пісня, але пісня, яка своїм складом дуже виразна і багата. Багато з тих пісень припало нам до серця вже самою їх мелодією: з кантів — »Страшний суд«, який у душі структури Берліозового »Реквієм« заставляє свою просту мелодію говорити про ці самі страхіття і жах; величня й побожна »Почаївська«, прекрасна легендарно-наївна мелодія »Ангела Хранителя«, колядки, майже всі жваві та бадьорі; з пісень прекрасніша колискова »Ой, пряду, пряду« та гумористичні »Черевички« і »Опеньки«. При частішому прослуханні знайшли тут усі значну різноманітність та пересвідчилися, що простота пісень є ніщо інше, як чистота, але не примітивізм...

Олександр Кошиць є одним з найбільших музикантів України та одним з найбільших європейських диригентів. Він має все, чого потребує диригент. Перш за все багатство інвенції та фантазії. Деякі пісні в партитурі дуже бідні, а з цих двох-трьох рядків він будує свої строфи, повні різноманітності та виразності. Він не тримається букви, (що часто вважається у бездар заслугою), але доповняє й перемагає композиторську уяву. Більшість того, чим ми були докраю захоплені в піснях, ким би там

вони оброблені, залежало від нього. Він відтінює пишно, але з мірою і смаком. Його акценти не стріляють одноманітно як пруська інфантерія. — вони мають свої скалі. Ефект не є для нього метою, а тільки засобом. Він керується не ним, а почуттям і не хоче приголомшувати, а хоче переконати: від серця, з таємности аж до козацької буйности.

Своїм настроєм він володіє суверенно і співаки реагують на найменший рух його пальця, чи руки... Без огляду на всю випрацьованість номера, Кошиць раптом захоплюється і творить уже на естраді нові нюанси, — хор стрімголов і сліпо кориться кожному його настрою. Хто хоче пізнати Кошиця, повинен слідкувати за тим, як він бушує з цілим своїм південним темпераментом на репетиціях...

Хор слухається, бо вірить йому і знає, що так потрібно. Бо в мистецтві має силу єдина владна форма — мистецький абсолютизм і Кошиць провадить енергійно, з користю для справи цей здоровий принцип.

Він — диригент, композитор, етнограф, промовець захоплюючого і полонюючого злету та невичерпаного дотепу; він — то душа хору, втілена жива українська пісня.

Приїзд цього хору є найбільшою подією в нашому співацькому світі за багато років.

Українці покорили нас несподіваною красою співу і багато дечого нас навчили».

Теж спеціаліст д-р Йозеф Бартош у часописі »Smetana«, ч. 6, річ. X., з приводу становища хорової справи в Чехах, між іншим, пише таке: »Мені здається, що ми почали розбиратися у всіх тих музикальних тонкостях від прибуття українців. До цієї пори ми думали, що наш спосіб вокальної репродукції є найвищий, якого можемо досягнути. Але Українці показали нам з рішучою точністю, що можна ступити ще глибше, і далеко глибше. Вони навіть пересвідчили нас у тім, що тільки їх спосіб співання є дійсно єдино-правдивий. Ці люди не стремлять ні до чого, що не було б цілком природним. У деяких моментах їх співу вам здавалось, що до вас говорить сама природа, — так простий, так ефектовний був їх прояв. Але це не була природа, що до нас промовляла, — це була велика культура, природа ушляхетнена людським духом. Враження ж природи ми мали через те, що в середині тих людей було те »щось«, що само викликало їх на спів.

А велика правдива культура виникає тільки там, де чоловік »знайшов себе« глибшого, більш внутрішнього, ніж є наше зовнішнє »Я«... Не можу собі уявити студій якогонебудь нашого хору, без думки про публіку і чим з більшою технікою хор співає, тим це помічається ясніше й точніше. Хор зарання знає, що те чи друге »фермато« викличе аплодисменти, що те чи друге »рубато« дасть наслідок. Усе тут вираховувано на ефект від першого такту до останнього...

... Для правдивого музиканта, музика є молитвою. Він не оглядається, хто його слухає і скільки людей слухає, але падає навколішки в таємницях свого серця через те, що в душі його «щось» йому так велить і чому коритись він просто повинен. Враження такої молитви я мав на концерті українців, а на вокальних наших репродукціях не мав і не маю».

Справа українського поліфонізму найменше відома самим українцям. Більшість тих українців, а особливо українок, які вчилися бренькати на фортепіянах, ніколи й не чули про цей поліфонізм української пісні, та тому й ставилися до неї з погордою. Але чехи то майже всі про нього знають, навіть і такі, які не уміють грати ні на яким інструменті, ані не співають. Це тому, що чехи свідомо плекали музику і, так би сказати, теорію слов'янства. Чех Людвік Куба ще у 1885 р. так описує спів українського народу:

»Починав завжди один голос. Скоро потім унісон розходився у два ручаї, ручаї самостійні, а все ж співзвучні, які деколи вкінці зливалися в один тон закінчення, що протягався до зникнення, розійшовшись, закінчувався в октаві зірваним стакатом. Ці співи не мають нічого спільного з двоспівами у нас, а на Заході вони зовсім не знані, бо ж плекаються в терціях чи в секстах, в шабляновому допроводі головної мелодії побічним голосом. Такий спів (в Україні) свідчить про його старовинність. До нього не всякла західня музика із своїми сталими призвуками, що приводять до вигідного (к *rohodenemu*) рівнобіжного допровадження головної мелодії другим голосом в однакових віддалях. Тут пливуть голоси вільно і незалежно, підпорядковані вищому закону краси гармонії. Ця засада не змінює дійсности, що інтервал терції буває тут часто. Вона потрібна, але не є основою чи необхідністю двоспіву, як твору, який навпаки, де тільки може терції уникає... Народ (український), який не має і не знає інструментальної музики в розумінню західньої оркестри, відданий у своїх, необхідних для нього музичних потребах на своє горло, тільки на свій спів. Тому, що він не знав про допровадження мелодії побічними голосами, як акордовими доповненнями, постали самостійні голоси і в своїй самостійності обмежувалися тільки гарною співзвучністю. Найлегше ним досягалися хори двоголосні. Співи одноголосні існують для хвилин самоти, як їх співає на своїм возі чумак, пастух на лугах і т. п. (Ludvik Kuba: »Cesty za slovanskov pisni 1885 1929«, »Pieci Ukrajncov«, 1887, ст. 118, 129).

Згадуване Лисенком, Кубою і Кошицем багатоголосся (поліфонію народню) інші українці, як Філарет Колесса і Квітка ще не здужали признавати своїм питомим, не здужали говорити про закони українського народнього контрапункту і своєї народньої гармоніки. Ф. Колесса і К. Квітка твердили, що наша народня пісня тільки одноголосна, а багатоголосся з'явилося недавно завдяки чужостороннім впливам. Вони не показали звідкіля

і ким ті впливи принесені та в кого ще таке багатоголосся є? Це ж дуже важно знати і треба його показати, коли беруться заперечувати те, що признають не тільки наші, але й чужі, вчені музикологи. Мені здається, що й Колесса і Квітка стояли під впливом історії української літератури М. Грушевського, який у свою чергу знаходився під великим впливом московського вченого Шахматова. Хоча останній свої теорії міняв, та Грушевський не потрапив це зробити. Мені самому довелося чути незвичайно яскраво виявлений поліфонізм у селі Карлівці недалеко Полтави. Там за роботою в городі співало трє дівчат пісню «Чорний ворон криче». Пісня дуже гарна. Але особливо вражало те, що кожна дівчина співала окрему мелодію, неподібну до інших, при чому кожна мелодія сама по собі була дуже гарна, а всі три разом давали чудову гармонію, незвичайно цікаву з контрапунктичного погляду, без терції, як це звичайно робиться в композиторських піснях. Я просив цих дівчат ще заспівати і вони мені проспівали ще три пісні і все в такий самий спосіб народньої поліфонії. Одна з цих дівчат звалася Ганна Негрієнкова. На жаль, я сам не вмію записувати пісень, і в Полтаві теж не було нікого, хто міг би записати. Я сумніваюся, що б якийсьнебудь композитор потрапив скомпонувати таке тріо в такий спосіб. Тому зовсім справедлива характеристика української пісні, зроблена О. Кошицем у його лекції в 1818 р., подана ним у такій формі:

»Характеристична риса мелодії української пісні — є її поліфонність (багатоголосність). Вроджене народові чуття краси, стремління до гармонії, повнота душевного музичного здоров'я та сили знайшли собі вихід у широкий поліфонії пісні. Відсутність сторонніх факторів і впливів, — як пересиченість інструментальною музикою та церковним органом, які на Заході приспали і навіть, можна сказати, прибили в пні народню творчість, — в Україні дала чудові наслідки. Нарід, шукаючи звукової краси й повнозвучності, сам створив свій особливий контрапункт, свою гармонію, зовсім не подібну до шкільної західньої гармонії і закони цього контрапункту і гармонії ще очікують свого дослідника... Контрапунктичне й гармонічне введення голосів (в українському багатоголоссі) не є чимсь раз і назавжди затверджене, а навпаки — стало змінюється, з кожним куплетом пісні, виказуючи нові й нові комбінації» (О. Кошиць, 1918).

Я можу нагадати, що українське церковне співання, або співтворчість відрізняється тим самим характером. Напр., у співанні Іерусалимської утрєннї київським роспівом, який ніде не записаний на ноти (і не був записаний), там тріо вздуть три голоси, звичайно перший, другий тенори та бас. Тенори йдуть терцією, яка часом місцями переходить в квінту, але бас веде зовсім окремий мотив, який тільки контрапунктично гармонізує, або поєднується з тенорами і виходить щось чудове, до чого не доросли ні наші церковні диригенти, ні теперішні священики, бо

ніде не записали на ноти цього співу. Сучасний наш дослідник д-р музикології Маценко пише от що:

»Народня пісня для О. Кошиця не була виявом індивідуального настрою, як сольова пісня й не гармонізувалася вона по приписам науки гармонії, хоч і не уникалося великого досвіду європейської музики і при потребі нею користувалося. Українські пісні, у своїй абсолютній більшості, постали й задумані, як пісні гуртові, хорові. А такі пісні мають питому й для них створену, але ніде не записану, гармонію, та закони ведення голосів. Отже Кошиць, використовуючи набуті знання народного багатоголосся, опрацьовує в цім дусі свої десятки. Це були перші проби, натяки на широкозакроєну працю в будуччині» (П. Маценко: »Засади творчости О. Кошиця«, ст. 8., 1950 р.).

Кошиць тому просяк у всі глибини української народньої музики, що він одіючасно був просякнений і піснотворенням церковним. Це одне від другого невідділиме. Дуже сумно, що інші наші дослідники з напівсоромом (як влучно висловився П. Маценко) обминають свою церковну музику. Це дань рабству московському, залежності від московського інтелігентського нігілізму і мерзословія.

А що міг дати дослідникам київський церковний розпів, який відкрив би їм очі на чисту українську дійсність і на здатність до поліфонії, про це найліпше й найкоротше висловився Лисенка в листі до Колесси: »Кращих контрапунктистів, як наш люд співучий, не вигадаєте«.

А, між іншим, ця боязнь церкви зробила те, що ми втратили найцінніший наш музичний церковний скарб, монастирський лаврський розпів. Він ніде не записаний і неописаний. Навіть Кошиць його не знав, він його не чув тоді, коли саме треба було його слухати, тобто на Успеніє Божої Матері. Бо його обов'язки диригента прив'язували його до своєї церкви. Він відкладав на пізніше, на ліпші часи, а пізніше прийшла революція, яка знищила все.

Мені доводилося чути від мого батька, який закінчив духовну семінарію у Києві в 1873 р. і бував у Лаврі на це свято, що тоді сама херувимська пісня співалася дві години. Це була якась страшна непереривна fuga. Я не знаю, чи був це вплив італійських або еспанських ренесансових і барокових співів, чи щось інше. Я чув колись спів Сікстинської капелі у великодню п'ятницю і суботу (1910 р.). Там я теж чув фугу дуже і дуже тяжку. У всякім разі мені оповідав батько, що протодіякони лаврські не могли довго видержувати своїх служб і скоро відходили на »покой«. Справді, Служба Божя на Успеніє тягнулася від год. 8-ї ранку до 4-ї по обіді, тобто 8 годин. Павло Алепський, що переїздив через Україну в 1654 р., скаржився на дуже довгі служби Божі, хоч і хвалив співи. Безперечно, що колись Печерську Лавру наповняли монахи головним чином з козаків. Поранені, покалічені, вони йшли туди доживати свого віку та замо-

лювати гріхи, а разом з цим приносили туди свій досвід, свої традиції, які зливалися з монастирськими. Якби Кошиць знав Київську Лавру, він би залишив нам не один живий і захоплюючий, а може й потрясаючий опис своїх вражень від лаврського співу, а тим часом у його споминах ніде нема згадки, що він колинебудь був присутній на великих лаврських Службах Божих, під час будь-яких більших свят. Про Служби Божі в Лаврі найбільше було можна довідатися від деяких дяків, або паламарів, або від тих старих людей-селян, що ходили на прощу до Києва. Але це є велика шкода, що Кошицеві не пощастило просякнути в лаврську співацьку стихію. Він би дав тоді ще дуже багато для розуміння української музики.

На жаль, Лавра останніх часів свого існування тратила український характер через те, що московини-митрополити просяджували своїх людей на вищі монастирські посади в Лаврі. Так, напр., у 1911 р. там був намісник москвин Щербаков. Дуже багато ієромонахів були теж московини. Не знаю, хто тоді був ігуменом. Разом з тим вносилося і в спів багато чужого. Старанно нищилася красота внутрішньої оздобы великої лаврської церкви (Успенської). Так, напр., будучи гімназистом у Києві до 1891 р. я бачив ще повний чудово різьблений іконостас, який мав шість рядів образів один над другим. А в 1915 р. був тільки низенький остаток цього іконостасу (ряд намісних ікон), а решта іконостасу зникла і знайти останків ніяк не можна було. В 1942 р., за большевиків, була зірвана й сама церква.

До цього, що я сказав хочу ще додати декілька слів, як Кошиць думав сам про нашу релігійну музику і спів, а також самими його словами представити його життя перед смертю.

Кожному нормальномислячому і нормальнопочуваючому українському патріотові мусить здаватися, що з такого щасливого виступу Кошиця перед цілим світом, який він зробив, мусіли б усі українці радіти, але в дійсності це зовсім не так було. Йому заздрили і найбільше ті, які вміли трохи правити хорами, але зовсім не мали ані тої глибокої музичної освіти, ані того музичного темпераменту, ані тої великої любови до української пісні, любови аж до самовідречення, яку мав Кошиць. Ці люди заздрили Кошицевій славі і претендували й собі на гаку славу, а тут якраз ніхто їх не знав і навіть не чув про них, бо й не варто було чути, бо вони нічого не робили. І от ці люди всяким способом старалися йому шкодити. А коли ще пригадати й комуністів, які мусіли шкодити йому з доручення їхнього начальства, то стануть цілком ясні його невдачі з рекордуванням, тобто з записом на грамофонові плити пісень під його проводом. Москві ці пісні на плитах були особливо небезпечні. І перешкоди робилися спритно, а наші дурники ще й помагали тому, як могли.

От, що пише Кошиць д-рові Маценкові про необхідність обмірковування церковного співу:

»5. 11. 1939 р., Нью-Йорк. Треба пошкодувати, що не маємо відповідного органу, в якому могли б звести дискусію на тему »догматів«, бо часописи, що обслуговують щоденні потреби загалу, для цього не надаються та й загал такими речами не цікавляться.

Для мене ж те читання подвійно цікаве, бо не тільки з огляду на саме питання про »Догмати«, але й тому, що я свого часу писав кандидатську академічну дисертацію на тему про »манастирські Обіходники XV та XVI ст.« й там був цілий відділ про церковний спів. Того питання я не спускаю з ока, починаючи з 1901 р. й по можливості працюю над ним (особливо тепер). Напрямок урядово-російської тенденційної науки, ґрунтованої на апіорі прийнятій тезі московського примату, примушує мене працювати над виясненням його тенденційности.

... Зараз закінчив перегляд своєї Літургії з мелодії Закарпатського українського »простопінія« та Галицького »Ірмолоя«.

»8. 12. 1939 р., Нью-Йорк. ... тож, Дорогий Пане Докторе, передивіться мою літургію тай пришліть її мені з своїм листом відносно догматиків. Мені страшенно цікаво почути Ваш погляд на ту справу, яку викликало моє опрацювання їх. Ще більш цікаво, що Ви перший за останні 30 років, цікавитесь цим питанням. ...«.

»13. 1. 1940 р., Нью-Йорк. Щиро дякую Вам за милого листа, за розвідку Ф. Колесси й статтю Ф. Стешка. Того ж вечора я проковтнув обидві. Стаття Стешка цінна тим, що він бачив Івана Бакшая й дізнався з першоджерела, що то є оте »простопініє« та яку роллю воно грало на Підкарпатті, себто, фактично, якої ролі воно не грало ... Скажу тільки, що зо всіх боків »простопініє« Бокшая є неоцінений документ ... Виходить, що той Малинович, який співав Бокшая, був дійсно правдивий артист і правдивий передавач підкарпатської церковно-співної традиції.

Правдива »самолівка«, яку я в Америці нераз чую від дяків: розібрати з музичного боку, нічого не можна, — одне виття костельного характеру. Теж не виключена на Підкарпатті й »самолівка«. Знаменита »Перемиська« школа, про яку говорить за Кудриком Стешко, зводилась до зусиль завести правдивий хоролий спів українсько-київського зразку в Галичині. Але з музичного боку діяльність та звелась до співання творів безталанних європейських зайд та фальсифікаторів у роді якогось А. Нанке та В. Серсаві ... З того бажання бути »європейцями« та наївного бажання закрити своє цінне й оригінальне »селюхство« дешевенькою європейською етикеткою й виїхала ота проба співати грандіозного Бортнянського ... а не подбати про устрій звичайного церковного співу ...

(Закінчення в наступ. числі)

Народи і краї

Володимир Янів

Нецікаві правнуки творчих прадідів

(Подорожні імпресії з Бельгії)

Якщо я колинебудь уявляв заздалегідь якусь країну, заки ще до неї поїхав, то мушу сказати, що ніколи наперед уявлене й згодом пізнане дійсне не було до тої міри згідне зі собою, що у випадку сучасної Бельгії. Як же глибоко врізалися мені свого часу в пам'ять, з погляду характеристики народу, ті молоді бельгійки на соняшному Капрі, які, обвішані золотом і брилянтами, безперервно говорили про те, як дуже вони мусять ощаджувати і як багато грошей коштує дорога. Отак живою ставала мені перед очима картина типових вирахованих «дрібних буржуїв», тих ощадних міщан, у яких тіло й кров перейшов від століть передаваний заповіт збагачувати себе, для яких багатство є ознакою сили й значення, що міряється кількістю пернів на пальцях, grubістю браслет на руках, чи величиною оддічених каменіць. Подорож по Італії з обов'язковим відвіданням Капрі — це для них аж ніяк не вияв внутрішньої потреби, не заспокоєння туги за невідомим, не втишення голоду естетичної насолоди, а для «годиться», для «набуття на власність», щоб згодом довіку можна було похвалитися при всіх торжественних нагодах своїм «знанням світу», як хвалиться бездушною грою на фортепіані або копіюванням мертвої природи чи сантиментальних красивидів з дешевих карток. І це «набування подорожі на власність», як найменше видного назовні багатства, повинно відбутися при найменшій витраті фінансових коштів і особистої енергії. Яке далеке те щадження енергії від внутрішнього неспокою справжнього мандрівника; а втім: постійне щадження грошей веде до окремої духової постави, до щадження власних сил, рухів, умового зусилля. Звідти, поруч із замидуванням до грошей і багатства, те замидування у міщан до спокою, до вигоди, до цілого життєвого стилю, що вкладається в рамці незмінного, звичного, відомого, освяченого, отже й заздалегідь передбаченого. А від вигоди вже тільки крок до комфорту, чи навіть вибагливості. Тим більше у випадку дрібноміщанського філістерства, яке комфортом послуговується не тільки для вигоди, але й для автореклями власного багатства, а отже й до підкреслення власного авторитету назовні.

І це змагання до власної вигоди і ця охота імпонувати всякому, зразу ж, на перший погляд, кидаються приїжджому до Бельгії.

Чи не найкращим символом описаного змагання є... ogrівання в холодну пору року спеціально відвідувальних вулиць, зокрема з тою метою заінстальованими обабіч вулиці печами. Можна легко уявити цю безпотрібну витрату теплої енергії в країнах, де зими є куди гостріші, ніж у Бельгії з типово океанічним підсонням, — от хоча б у нас. Але як це «поступово» виглядає і зокрема звучить: країна з ogrіваними вулицями... Звичайно це ogrівання вулиць має й іншу сторінку: воно зразу, і дуже

наглядно поділяє місто на заможну, «показову» і на пролетарську частину. Але це вже інша проблема. Подібно, як ogrівання вулиць, на ефект і вдоволення дрібноміщанських амбіцій розраховане й освітлювання їх. Ніде не зустрічав я досі стільки світла, що в Брюсселі, але рівночасно треба додати: стільки негустовно накопичених світла. У світлах є, незаперечно, могутній чар: хто любить ритм великоміського життя, той у барвних неонових реклямах відчуває атмосферу розмаху й підприємливості. Але в Брюсселі, оргія світла: над великими вулицями перекинені в різних формах неонові рурки, які творять над їздню наче світляний дах. Іноді дивні арабески рурок заступлені фантастичними гірляндами жарівок, і тоді вже вповні затирається намірений ефект казкової феєричності, а родиться почуття ярмарковості, — складається враження тандітних буд «веселого містечка» чи мандрівного цирку.

Звичайно, ці світляні ефекти не завжди такі різчочокрикливі. Вони, напр., стоновані й приємні на ялинках, яких тут безліч у час між Різдом і Новим Роком. Кількість і чар освітлених ялинок зокрема приємно вражає по приїзді із Франції, яка сливе не знає святочної декорації вулиць; при тому інтересно відзначити, що й у Франції від кількох років щораз то багатішає передріздвяне прикрашування вистав великих крамниць, зокрема магазинів. Можливо, що діється це під впливом Німеччини. Пригадую, як у Берліні, навіть у трагічні роки війни, повні тривоги й несамовитого гудіння сирен, саме святково прибрані вистави сповивали людей настроєм сподівання тієї єдиної в році ночі, коли янгольські хори сповіщають благу вість про мир на землі. І коли в той час ще закружляли сніжинки на темному фоні морозної ночі, тоді навіть ті з витнанців, які не знали ностальгії, мусіли думкою линути у Рідний Край... У Бельгії сніжинки належать до рідкості, але ялинок тут ще більше ніж у Німеччині. У Гент на одній вулиці навіть шпалір адвентових вінків, обов'язкових у кожній церкві і в кожному католицькому домі Баварії і зовсім невідомих у Франції. Щось з родинного тепла перенеслося з тими вінками на вулицю. З родинного тепла, так дуже ціненого у міщанських домах, чийх закостеніння в обрядовості провадить на невлловиму границю гротескового, але зберігає рівночасно від екстравагантности нашої анархістичної доби спролетаризованих і духово збіднілих, безтрадиційних санкольтів.

Коли дрібноміщанський сибаритизм бельгійців наймаркантніше проявився в ogrіванню й освітлюванню вулиць, то про відповідне враження заможности подбали вони зразу ж на станції. «Гар Сантраль» у Брюсселі, одна з найновіших і наймодерніших будівель, з підземними затишними тунелями, просторими й світлими залами, з величезними й вигідними їдальнями, з ресторанами, з лазничками. Орієнтаційні написи й таблиці звільняють приїжджого від конечности звертатися до будь-кого за інформаціями. Порозвішувані розклади їзди це зразок ясности й проглядности. Вже просто із самої їх систематичности й педантерії можна догадатися, що Бельгія — це країна з найкраще розвиненою залізничною сіткою у світі (33,7 км. на 100 квадратних км. поверхні), яка то сітка, незаперечно, говорить про виняткову густоту населення; Бельгія

із своїми 274 мешканцями на 1 кв. км. є найгустіше заселеною країною Європи.

Коли дивитися на «Гар Сантраль», який зі зовні зовсім не відрізняється від камениці (завдяки тому, що всі перони знаходяться під землею), то мимоволі насувається порівняння з другою новою й модерною станцією в Європі, — з римською конструкцією зі скла й бетону, «Терміні» (станція віддана до ужитку в «святomu році», 1950). Коли в Римі все розраховане передусім на архітектонічний ефект, тоді в Бельгії — на вигоду. В Римі вже сама будівля — це символ. Коли глядіти з деякої віддалі, найкраще дещо скісно збоку, на цей могутній бетоновий масив, що навис над величезним голом зі скла (з касами, бюрами, ресторанами, ждальнями, тощо) — на бетоновий масив, поперериваний скляними смугами, — тоді постає враження трансокеанічного велета, що за хвилину розоре бурхливі хвилі і глузуватиме з гурагану у своїй мандрівці. А як дивитися на будівлю не як на тривимірову цілість, але тільки на фронтон, як на площу, тоді скляні смуги вікон поміж бетоном справляють враження рейок, які звужуються в неозорій далечі і які манять загубитися в синяві невідомого простору. На місці тої туги за мандрівкою, яку висловлює римська станція, у Брюсселі є тепло спокійної гавані, яка запрошує до себе стурядженого мандрівника; тепло, яке видобувається з отворів у долівці і яке розліниваючочо, з пестливою ніжністю обтулює тіло, що нагло бажає відпочинку і тишини кімнати зі світлом, стемненим абажуром. Якимсь декадансом віс від цього протиставлення, — декадансом народу, що доплив вже до берега і що такий далекий від народу, перед яким завжди ще відкриваються нові дороги, хоч він у мандрівку вийшов перед тисячоліттями, як один з перших — нашого культурного циклу.

Цей декаданс можна відчитати і з людських облич, так часто неповоружних і наче застиглих чи скаменілих. Ідучи далекобіжним трамваем, я не міг відірвати погляду від приблизно дванадцятилітньої дівчинки, якої негарне обличчя справляло враження цілком дозрілого. Її кістляві руки тримали безрушно і настільки судорожно парасольку, що в мене склалося насамперед переконання, що вони спаралізовані, і я не міг вийти з дива, коли по півгодинній обсервації запримітив, що дівчинка, висідаючи і міняючи позицію парасольки, цілком свobodно орудувала пальцями. Її ж обличчя, над вік поважне, ні на мить не роз'яснене усміхом, наче з воску, нерухоме, зродило в першій хвилині підозріння, чи дівчинка не є випадком недорозвинена. Але її поведінка виключала цю можливість. Зокрема її реакції на поводження меншої сестрички були не то правильні, але зраджували бистроту думки й інтелігенцію. З дівчатами їхали батьки й служниці. Невправний спостерігач не міг би зауважити різниці у соціальному становищі дівчат, тим більше, що служниця — мало що старша від панночки — була дуже старанно вдягнена й мала багато природного смаку, а при своїй зграбності викликала враження більш елегантної. Але по уважливішій обсервації можна саме було відчитати з кожного руху певність себе «панської» дитини, хоч вона нічим не давала по собі пізнати своєї «вищості», а її поведінка була наскрізь коректна, і хоч сама служниця не зраджувала неспіливості чи почуття меншевартості. Самопевність полягала зовсім у чому іншому: в цілковитій

тім пануванні над ситуацією, в абсолютнім усвідомленні, що саме зробити треба, а чого робити не годиться, в пануванні над рухом і словом. З цілої поведінки відчувалося, що дівчина має те, що називається «добрим манерами», які формовані століттями.

Змальований приклад не уповноважує до надто далеко посуненої генералізації; я навіть думаю, що дівчина щось глибоке пережила в своєму житті, і це надало їй спеціальних рис. Все ж вона вповні вкладалася в загальні бельгійські рамки, і мені просто важко уявити її в іншому оточенні. А її нерухома маска, яка так часто вказує на рафінованість давньої культури, рівночасно гармонізувала з закостенілістю дрібноміщанських звичаїв, з наперед встановленими й від віків неповорущними нормами й конвенціями, і то з усіма добрими й лихими наслідками дрібної стабільності.

Цей усвячений віками конвенціоналізм спричинює, що Бельгія, маючи одно з найпоступівіших соціальних законодавств і забезпивши високий життєвий стандарт робітникам, не модернізує шахт, яких примітивні влаштування загрожують життю й здоров'ю робітника. І власники шахт у погоні за якнайбільшим зиском не думають робити більших вкладів, не зважаючи на те, що відсоток нещасних випадків є куди більший ніж у сусідній Німеччині. Це наявний знак, що в Бельгії утримуються соціальні різниці, не зважаючи на те, що, з одного боку, саме капіталістична класа народу є акцентовано католицька (й побожна), а, з другого боку, соціалістичний уряд не раз був при кермі. Це правда, що в шахтах бельгійці намагаються затруднити передусім чужинців, але це суті не змінє, бо, поперше, чужинці аж ніяк не виповнюють контингенту шахтарів, а, по-друге, вимога соціальної справедливості мусить бути застосована без огляду на національні різниці і відчуття конечности справедливого соціального ладу ніколи не може стосуватися тільки до власних земляків. Брак цього відчуття доводить, що в Бельгії вкорінені соціальні нерівності таки в ментальності, що, зрештою, тільки підтверджує загальну констатацію своєрідного закостеніння в минулому.

До речі, це саме бажання затруднити в шахтах чужинців призвело до заангажовання на шахтарські роботи українців, які сиділи по «діпівських таборах» і до першого поважнішого розвантаження цих таборів. Але та ж сама Бельгія, яка стягнула наших робітників, не може їх затримати в себе, не зважаючи, що люди живуть достатньо і привикли до певного добробуту. Річ у тому, що це майже виключене, щоб чужинець дістав працю поза шахтою. А поселення шахтарів у Бельгії нагадують у дечому рибачкі оселі з їхнім безперервним жахом смерті. Тільки в рибаків витворився певен етос боротьби з морем, чи пак з природою, як вищою силою. Трудно, щоб подібний етос постав у шахтарів, коли небезпека смерті впливає в них не з якоїсь трагічної конечности, а з людського недбалства чи пак з людської ненаситности. Зокрема важко, щоб подібний етос постав серед чужинців, які не можуть мати почуття, що їх праця складатиметься на загальне багатство рідної країни, а які тільки хочуть заробити на чужині грош на час, який вони змушені проживати поза рідними землями.

Відчуття згаданого жаху смерти дивним настроєм сполучується з природною меланхолією тих »чорних горбів«, яких у минулому не було, а які виростають працюю вуглекопів. Ці горби із непотрібного камення, видобутого із шахт поруч із дорогоцінним вугіллям, змінюють цілковито рівнинний донедавна краєвид південно-західньої Бельгії чи Лімбужчини. Сьогодні вони ще сумовито чорніють, проте за деякий час вкриваються блідою зеленню анемічних трав, а ще згодом сухорлявою деревиною, щоб врешті перемінитися на горби вкриті лісом.

Звичайно, за таких обставин утеча чужинців з Бельгії зрозуміла, бо соціальне забезпечення не зрівноважить незадовільних умов праці, як літєплий сентименталізм не заступить справжнього тепла серця, бо справжнє співчуття мусіло б врешті довести до покращання цілої соціальної структури. А на сентименталізм бельгійці — багаті, що впливає вже з цілої їх дрібничкової вдачі і чого доказом можуть бути деякі пам'ятники. Ось вони розчулюються, що був якийсь там багатій чи лікар, який мав співчутливе серце для бідних і потребуючих. І вони це дуже зворушливо намагаються представити таки на пам'ятнику, який стається може цікавим документом, але вражає своєю неестетичністю. І так ви бачите обов'язково всіх, які товпляться до свого добродія: і матір з дитиною при грудях, і робітника, який втратив працю, і інваліда праці, і вдову по шахтарі, що згинув у глибині сотень метрів під землею, і хворого з його передчуттям надходячої смерті, і пригорбленого віком, якому залишився один вихід: іти за прошенням хлібом. І всіх їх — голодних і жадних справедливості добродій пригортає до свого серця, чи вони самі пригортаються до нього, а він нікого не відштовхне, нікого не забуде, нікого не оставить без потіхи. Півбіди, як ці пам'ятники утримані в клясицистичному стилі, але змодернізовані вони справляють карикатурне враження. Зокрема важко інакше назвати постать давнього соціалістичного діяча, що стоїть на одній з площ Генту. Погляд очей його надмірно великої голови, ледве отесаної, в стилі поганого кубізму, — спрямований вгору, буцім то глядять пророчо у невідоме. Обличчя ніби то роз'яснене усміхом щастя, яке пливе з твореного добра другим; насправді усміх вийшов як карикатурний скорч. Права рука патетично витягнена вперед, начебто вказує далеку ціль, але ціла поза настільки неприродна чи пак так наглядно має викликати бажаний ефект, що спричинює тільки поблажливий усміх сьак-так критичного глядача, не говорячи про якогось знавця мистецтва. Але це все ще дрібниця: посередині постаті, в околиці пояса, почіплені люди: усі ті потребуючі, відомі з інших різьб, тільки підправлені дещо спеціальною соціалістичною ідеологією: вони менше вже »покривджені«, а більше »борці за пролетарську справедливість«. Вони всі під проводом свого провідника, Едуарда Анзееле, ідуть у бій за робітничу правду. Сама ідея може ще полонює, але трудно одушевлюватися глядачеві, якому видається, що всі оті борці просто таки повтикані за пояс якоїсь карикатури о пропорціях карлика, яка має символізувати титана-великолюда. Таким чином пам'ятник, який мав стати символом класових протиріч всередині спільноти, став насправді... доказом своєрідної національної єдності, — єдності, яка виявилася в тотожних уподобаннях, — в беззастережнім складанні дані сентименталізму. Різниця тільки в культурі виявлення того самого почування.

Нахил до утримання соціальних перегород мають бельгійці спільний з іншими романськими народами. Це частково виправдане, бо одна вітка бельгійців — це французькомовні валльони, які донедавна мали й числову перевагу і, передусім, утримували безапеляційний провід у державі. Ще й сьогодні можна говорити про культурну перевагу валльонів. Числова перевага, а wraz з тим і політичний провід пересувається щораз то більше в бік другої вітки, германських флямандців. Цей процес нагадує в дечому сусідню Голляндію, в якій донедавна числову й політичну перевагу мали протестанти; але вища родинна мораль католиків доводить до того, що сьогодні вибиваються на перший план саме католики, які виявляють вищий природний приріст. У одноконфесійній Бельгії (в якій католики творять 98 %) вища родинна й статевна мораль існує серед германської частини населення, яке, маючи вищий природний приріст, запевнює собі, за демократичних умов, політичний провід. (В останньому на приблизно 8 і пів мільйонів населення, флямандців є 54 %, валльонів — 45 %). У висліді витворився звичай, що в кабінеті міністрів флямандці мають на одно місце більше ніж валльони.

Між обидвома вітками доволі великі різниці у вдачі: валльони говіркі й товариські, наче французи. Флямандці більше замкнені у собі, мовчазні. Чужинецькі студенти, яких так багато студіює на відомому католицькому університеті в Лювені, зокрема наші українські студенти стверджують, що цю різницю дуже легко зауважити, товаришуючи з валльонами й флямандцями. Також виразні расові різниці в будові тіла, що кидається увічі навіть при поверховній обсервації. І дивно, що при тих виразних відмінностях, нема виразного поділу між валльонами й флямандцями з погляду затримування соціальних перегород, хоч я на іншому місці описав спостереження, що саме германські народи, в протигагу до романських, визначаються нахилом до затирання всяких класових різниць. Можливо, що в Бельгії тому не кидається ця особливість увічі, що флямандці щойно недавно добилися значення у політиці, а культурно ще й надалі відстають. Коротко: в Бельгії ще досить виразно відрізняється одягом і поведінкою робітник від інтелігента чи міщанина, хоч, звичайно, не так різко, як на півдні Європи, і навіть не так різко, як у Франції; але це вже тісно пов'язане з питанням життєвого стандарту, який як вже було сказано, є високий.

С й інші познаки, що Бельгія є своєрідним «помостом» між романськими й германськими народами: напр., чистота є більша ніж у романських народів на південь від бельгійців, але менша, ніж у германських народів. Зрештою, тут дуже великі різниці в залежності від величини міст. І часто малі флямандські містечка роблять враження таки брудних. Також нема у флямандців тієї наполегливості в праці, якою, напр., славляться німці, і тому міста, знищені війною (Лювен), тільки малою мірою відбудовані.

Говорячи про брак чистоти в бельгійців, мусимо уточнити, що це стосується тільки загального вигляду міст, бо в хатах вони педанти, і їх мешкання, подібно як у німців, є радше на показ, ніж на мешкання. Це, зрештою, також впливає і з дрібничковості їх ментальності, чулої на зовнішній блиск і на дбайливу консервацію раз набутих предметів. Можна уявити, як при тому страждають ті українці, які випадково поженилися з педантними бельгійками й які мусять користися загальному звичаєві...

Іншими словами: характеризуючи Бельгію з погляду національного, можна сказати, що при повному затриманні мовних різниць, при збереженні двох вдач і расових типів, наступило перемішання звичаїв, тобто дійшло до їх уодноріднення. Але з погляду протиставлення двох різних етнічних груп країна є дуже дивна: вона навіть у дечому нагадує життя в Галичині під польською окупацією з відомими мовними антагонізмами і з завзятим зберіганням і підкреслюванням своєї мови. Тільки, що тут обидві мови урядові, з рівними правами. Цікаво, що конченість зберігати свою мову чи не більше підкреслюють саме флямандці, — ймовірно тому, що їх мова донедавна ще була упосліджена і що вони ще досьогодні не можуть визбутися ресентиментів.

Зрештою, хто не визнається у відносинах, може пережити інтересні пригоди: вулиці часто мають подвійні назви, але з них на таблиці подається лише одну. І так, напр., український студентський дім міститься на вул. броварників, які, звичайно, інакше називаються по-французьки, інакше по-флямандськи. Знаючи французьку назву вулиці і не визнаючися ще в місцевих умовах, я довго наїшукався бажаної вулиці, ... стоячи на ній. Інша річ, що зайшов я на неї, по довгій блуканині, і я так і досьогодні не певний, чи мені показували добре дорогу з пімсти за те, що я питався за вулицею по-французьки і в її французьким звучанні.

Взагалі треба сказати, що валльонсько-флямандські відносини можуть стати прекрасним полем для студій, наскільки національне почуття є іраціональне. Я дуже далекий від того, щоб висказувати сумнів, чи флямандська мова — це випадково не говір. Все ж варто відзначити, що, напр., голляндці визнають її тільки говором саме голляндської мови. Тому при зустрічі з флямандцями вони говорять французькою мовою, хоч прекрасно могли б порозумітися, уживаючи рідної мови. Це роблять вони для підкреслення, що, мовляв, флямандці «псують літературну голляндську мову, уживаючи свого наріччя». З другого боку, між світовим значенням і поширеністю французької й флямандської мов не може й бути ніякого порівняння. Все ж флямандці щораз послідовніше уживають своєї мови, і добилися того, що університет у Гент є флямандський, в Лювені виклади відбуваються паралельно, при чому треба пам'ятати, що в Лювені студіює велика кількість чужинців, що має велике значення при збереженні позицій французької мови, бо ж чужинці не будуть студіювати по-флямандськи (за винятком вузького гурта спеціалістів).

Станувши раз на становищі двомовності, бельгійці тримаються її з великою послідовністю, і я, напр., закріпив у Брюсселі, в катедрі, такий своєрідний куріоз: при вертепі є дві пушки на збирання пожертв. Звичайно, написи двомовні, але при тому на одній пушці нагорі французький напис, внизу ж флямандський, а на іншій навпаки: вгорі флямандський, внизу — французький.

При тих мовних відмінностях, іноді навіть антагонізмах мусить цікавити, що саме в Бельгії є істотно для існування нації? І як відповідь насувається припущення, що це ймовірно спільний стиль життя. І тому цей спільний стиль життя іноді затирає навіть расові відмінності, а таким чином бельгійці таки є з деякого погляду між собою внутрі ближчі,

ніж, напр., з французами чи голляндцями, з якими їх лучить мова, а вслід за тим, бодай частково, й культура. Можливо, і це навіть дуже ймовірно, що процес національної інтеграції поступатиме даліше, і саме ця інтеграція відбуватиметься на базі спільного життєвого стилю, але незаперечно вже сьогодні стиль має для бельгійців куди більше значення, ніж для других народів. І тому їх звички, які даються зауважити в щоденному житті, так дуже кидаються увічі.

Мені видається, що зовсім подібну роллю грає стиль в американців, які поволі, і властиво щойно на наших очах, переминаються з мішанини різномовних груп у нову націю. Але це вже інша тема, і вона вимагає глибшої аналізи.

Ксли я зробив певне помічення у зв'язку з вертепом, то треба додати, що й вертепи вкладаються в загальний національний стиль. Це, напр., дуже кидається увічі зокрема при порівнянні бельгійської »креш« чи »кріббе« (la cresse — по-французьки, Kribbe — по-флямандськи) з італійським »презепіо« (presepio). Італійські вертепи здебільша багатолюдні, — вони представляють ціле місто, а побіч сам вертеп з поклоном пастушків і наближенням царів. Тому і люди у вертепі малі. Цілі вертепи дуже барвні, — хати в місті освітлені, зокрема виразно зображена віфлемська зірка. Часто вертепи рухомі, при чому представлене заняття всіх людей у місті. Бельгійські вертепи мають нахил не до деталізування, а до зосередження уваги на кількох особах, здебільша трьох. Рідко зображені царі, пастушки чи худібка. Зате постаті (малого Христа, Пречистої й св. Йосифа) великі, майже природної величини, з нахилом до монументальности; звичайно цей нахил до величнього реалізований не завжди естетично, і часто вражає примітивністю, а то й браком смаку (Brugge). Вертеп у брюссельській катедрі (построєний доволі зі смаком) приміщений у цілому »лісі« ялинок; смерічок уставлено яких 40, і вони посипані »снігом«.

(Закінчення в наступ. числі)

* * *

О. Ольжич

МОЛИТВА

Ігумен встав, брати домінікани
Двома рядами вийшли з-за столів
І серце храму — пройняли органи,
І морок сам зайнявся і задзвенів.

Ось брат один, страховище іконам,
Руде волосся і ведмежий стан.
Він був би десь розбійницьким бароном,
На смерть своїх би катував селян.

Велика міць твоя, Ісусе Христе,
Коли й цього до тебе привела!
Він молиться, і ніжно — променисте
Щось світиться з-під дикого чола!

З матеріалів українського підпілля

С. Ф. Хмель

Українська партизанка

(6)

Постій у лісі і оборона

На наказ командира затриматися, маршове забезпечення стає автоматично забезпеченням постою, і свою службу так довго тримає, доки не змінить його другий підрозділ.

Командир забезпечення ділить свій підрозділ на потрібну кількість застав і чат, і розставляє їх там, звідки ворог може наступати. Для кожної чоти виставляє польові стійки, яким подає напрям зорення та поучує, що мають робити. Комендантам чат подає місце постою головного відділу, зв'язок, сигнали, клички. Порядок служби на чаті і обов'язки стійкових такі самі, як для відділів регулярних армій.

Стійковий побачивши ворога не може опускати свого місця, щоб повідомити командира. Його обов'язком залягти і стріляти до ворога. Також стежа, коли наткнеться на ворога, не повинна відступати, бо вже запізно, але вдарити по ворогові.

Крім забезпечення постою чатами і стійками, командир висилає стежі.

Повстанський відділ задержується на довший відпочинок у лісі або в оселі. На постій командир підбирає відповідне місце в лісі, яке було б досить далеко віддалене від краю лісу, від доріг і стежок та була б близько вода.

Ніколи не підбирати місця над рікою або потоком, бо звичайно ворог там шукає повстанців. Також не таборувати в ярі між високими берегами.

Кожний підрозділ (сотня, чота) таборують окремо. Коли це літо і є погода, не треба будувати шатер, вистане постелити кілька платків ялиці або смереки та покласти на них виряд (ніколи зброю, вона все повстанцеві під рукою).

Якщо умовини дозволяють і відділ має зі собою харчі, можна зварити обід. Кухар повинен уважати, щоб не було диму. Палити сухим деревом і таким, з якого не чути диму.

В лісі повинна бути повна тишина, не дозволяти співати і грати.

Чищення зброї повинно відбуватися підрозділами, також скоростріли і гранатомети не чистити одночасно всі разом (партизанська привичка, коли робить щось один — те саме роблять і інші).

До табору і з табору не вільно нікого впускати, ані випускати. Коли по харчі треба йти в село, командир посилає рій або чоту, і вони самі організують харчі. Не дозволяється, щоб мешканці села підносили харчі під ліс до табору. Між мешканцями найдеться такий, що донесе всрогові про квартирування повстанського відділу.

Приклади

Дня 5. 12. 1945 р. відділ «Летуни», під командою сотенного Середнього, відступив ранком із села Баличі Зарічні до лісу, де й заквартирував. О годині 7-й повідомив зорець, що був на краю лісу, що по слідах повстанців, полишених на свіжому снігу, швидко зближається відділ большевиків у силі около 30-40 бійців. Повстанці зайняли становища в ярі, яким підходили большевики, та підпустили їх на віддаль 20-30 метрів. По першому вогні большевики пробували розвинути у розстрільну, але крила «Летунів» зайшли їх збоків. Зіпхнуті в яр, червоні зайняли становища, але по кількахвилинному бою почали відступати, а коли повстанці пішли за ними в наступ і в погоню — панічно втікали. Три км. гналися «Летуни» за ворогом.

Дня 23. 11. 1945 р., о годині 5-тій рано, той самий відділ відійшов із села Журакова в лісок біля того села. О годині 6,30 почулися в лісі стріли, а стійка повідомила, що з тої сторони до лісу увійшли 30 большевиків. Відділ зайняв становища і за 15 хвилин почався бій. Відділ відбив наступ ворога та протинаступом прогнав його від себе. Ворог заатакував вдруге. Повстанці знову відбили наступ та після короткої погоні відділ відійшов у напрямі Журакова, щоб перейти до іншого лісу. Однак і з цієї сторони большевики замкнули відділові дорожку і вихід з лісу став неможливий. Відділ зайняв старі німецькі окопи та був готовий до оборони. Ззаду охоронило його велике багно, крізь яке ворогові годі було наступати. Большевикам приїхала з довколишніх райцентрів підмога і вони почали наступати зі всіх сторін. Відділ відбивав наступ за наступом, завдаючи ворогові кривавих втрат. Три перші наступи вели большевики з криком «урра», далші — вже без крику. Протягом цілого дня ворог наступав 12 разів, сумерком — ще 3 рази. Кожний наступ приносив йому великі втрати. Повстанці припускали його на 5-10 м. та «вітали» збірним вогнем. Коли настала темна ніч, відділ вирвався з оточення повзком крізь багно. Коли повстанці були вже 800 м. від лісу, зі Стрия приїхала більша кількість большевиків, скріпили перстені оточення, але вже запізно. До рана відділ був вже далеко. Втрати відділу — вбитий скорострільник; ворожих утрат годі було устійнити. Від 11-тої години ранку червоні возили своїх ранених до Жидачева, а звідти автомашинами до Львова. Як твердять місцеві селяни, большевики поховали своїх вбитих у кількох спільних могилах, а в одній мало бути 60 трупів. Вбитих командирів забирали червоні до тих райцентрів, звідки вони походили (тільки до Журавна привезли 7-ох командирів).

Постій відділу в селі

Відділові приходить часто квартирувати також у селі. Якщо в селі має заквартирувати курінь, курінний посилає чоту, якої завданням є перевести розвідку в селі і приготувати квартиру.

Чота йде до села забезпеченим маршем. Чотовий висилає рій як передню охорону. Коли до села є два підходи, то рівночасно висилає два рої, подаючи їм клички та розпізнавчі знаки. Рій підсувається до крайніх хат, розвідує, чи в селі немає ворога. Розвідувати треба в кількох хатах (трапляються сексоти). Упевнившись, що ворога немає, ройовий посилає зв'язкового до чоти, яка в укритті чекає. В тім часі ройовий на

головних виходах із села ставить із скорострільної або з автоматичної зброї застави.

Коли чотовий одержав відомість, що до села можна входити, стягає сотню на своє місце, якої завданням є охоронити чоту перед еventуальним нападом ворога. Якщо село є велике та має більше підходів, чотовий стягає зі сотні ще одну чоту, щоб було з чого розставити застави та вислати стежі, одні в сусідні села, другі, — контролювати застави та стійки.

Чотовий в селі підбирає квартири так, щоб вони знаходилися в одній частині села, або як є два села вкупі, то в одному і другому селі в сусідстві. Кожна сотня має свій окремий район (дільницю, вулицю). Квартири для сотенних і їх почотів повинні бути в сусідстві. Курінний зі своїм штабом квартирує при одній сотні.

Коли квартири підшукані, харчі зорганізовані, охорона розставлена — чотовий висилає зв'язкового по курінь. На краю села чекають на курінь повстанці, які мають запровадити сотні в їх район заквартирування. Розміщування чот і сотень повинно переходити по черзі, тихо без галасу.

По розміщенні війська курінний скликає відправу сотенних і чотових, на якій обговорює:

- завдання для сотень на другий день;
- визначає службову сотню;
- подає детальні розпорядження сотенним, чотовим, комендантам застав і стеж, алярмовим та інспекційному;
- подає клички, розпізнаваючі знаки та сигнали;
- визначає алярмову площу на випадок появи ворога;
- дає розпорядження сотенним і чотовим на випадок появи ворога;
- визначає місце збірки на випадок еventуального розбиття;
- коли відділ на другий день відмарширує, узгоджує плян маршу.

Якщо відділ має виконати бойову акцію, обговорення відбувається по заквартируванні відділу та по забезпеченні окраїн його заквартирування. По скінченні відправи, чотові запізнають ройових про розпорядження, видані курінним.

Відділ, заквартирувавши в селі, повинен заховуватися тихо. Наказати господарчм, щоб собак взяли до хат. Кожний рій виставляє алярмового коло своєї квартири. Алярмовий мусить знати, де знаходиться чотовий і знати обов'язки алярмового. Інспекційний-чотовий визначає свого заступника, якщо його чота не є службовою. Інспекційний перевіряє стійки, застави, стежі та алярмових. Про все доносить командирові відділу. Стійки і застави нікого не випускають, ані не впускають до села.

Пропагандивний характер

Побут відділу в селі повинен мати пропагандивний характер. Обов'язком виховника або когось з командирів виголосити в читальні промову на теми: »Дії УПА під большевицькою дійсністю«, »Міжнародне положення«, »Правдиве обличчя большевизму«, або влаштувати академію з нагоди державного свята (Свято Воз'єднання, Крути і т. п.).

Під час сходин у читальні командир відділу повинен примінити всякі заходи оборони:

- довкола будинку (школа, читальня, клуб) розставити стійки;
- по дорогах визначити стежі;

— на окраїнах і входах до села розмістити сильні застави.

Повстанці, перебуваючи на селі, повинні використати нагоду, щоб порушити різні важливі проблеми, треба мешканцям доказати, що вільне і краще життя можливе лише у вільній українській державі. Повстанці повинні знайти спільну мову, повинні знати, які справи кого інтересують. На іншу тему будуть говорити з інтелігенцією, на інші зі селянами чи робітниками. Спільна проблема всіх верств українського суспільства це:

- положення українського народу в ССРСР;
- перекручування нашої історії і літератури;
- насильне відірвання греко-католицької церкви від Риму;
- посилення пропаганди безбожництва, нищення повстанських могил і придорожніх хрестів;
- брехливість большевицької пропаганди про класову боротьбу внутрі українського народу;

- як протиставлення попередньому — пропагувати національну єдність і солідарність та любов до кожного українця;

- представляти чим є большевицька партія, комсомол, піснери і яке їх завдання;

- давати відповідну оцінку тим чи іншим подіям міжнародної та внутрішньої політики і подавати докази, що світ знає про боротьбу українського народу.

В розмовах зі селянами порушувати такі теми:

- хто експлуатує селянство та наживається його коштами;
- невідповідність цін, які pobирає держава за промислові продукти до сплат, які дає за сільські продукти;
- придушення селянства податками та позиками;
- непевність за завтра (арешти, вивози);
- большевицька колгоспна акція та боротьба з нею.

З робітниками треба говорити про:

- непосильну працю робітників у ССРСР (стахановщина, етизмавання, норми, трудова дисципліна);

- невідповідні заплати за труд;
- брехливість большевицької пропаганди про управління робітників фабриками і заводами;

- нашу програму, яка відноситься до робітництва і промисловости.

Зі шкільною молоддю (вищих і середніх шкіл) треба порушувати справи на різні теми, передусім заохотити молодь вивчати такі речі, які їй большевицька школа не хоче дати, а саме українську літературу, географію, культуру і т. п. Бказати молоді, що радянська влада, впроваджуючи вплати за нуку, позбавляє біднішу молодь можливости навчання. Представити правдиве обличчя комсомолу.

З інтелігенцією треба обговорювати всі проблеми, перечитувати відповідні статті з нашої організаційної літератури.

В розмовах з переселенцями з Закарпаття порушувати справи їхнього виселення, допомагати їм у налагодженні співжиття з місцевим населенням.

До мешканців із СУЗ треба підходити з такими справами, які відносяться до визволення України, розбуджувати в них національну сві-

домість, любов до української мови, виказувати брехливість большевицької пропаганди щодо нашого визвольного руху, що ми не бандити ані не фашисти, ані не заступаємо інтересів »буржуїв«. Відтак з'ясувати нашу програму.

Інші будуть балачки зі старшими людьми. У відношенні до них повинна ціхувати повстанців чемність, треба рахуватися з їх словом і досвідом. Дуже негарно виглядає, коли повстанець, навіть інтелігентний, буде говорити в менторський спосіб, не рахуючись з життєвим досвідом і повагою старших людей, про речі, які ображують достоїнство їх віку і моралі. Старшим людям дати змогу виговоритися, пожалуватися, а опісля сказати свою думку.

З людьми середнього віку можна говорити на багато тем, але і тут повстанець повинен вичути, що їх цікавить. Часом можна зайти в дискусію, полеміку. Третій особі, що прислухається такому діалогові комічно виглядає, як обі сторони стараються себе перекопати, обличчя їх червоніють, очі вилискують, руками вимахують. Та обидві сторони чуються вдоволеними, побіджених немає. Цивільний мав змогу щиро поговорити, а повстанець налюбуватися своїм ораторством.

З молоддю треба вести балачки про повстанське життя, наші бої, дружність, про підпільні умовини. Це все треба говорити в легкій формі. Хай люди бачать нас веселих і життєрадісних. Повстанці від першого дня побуту в селі здружуються з молоддю. Тут слід їм пам'ятати, що шкільна молодь скоро до »загинання«. Потім з такого »загнугото Терешка« сміються повстанці і молодь.

Повстанці повинні і з дітьми вміти говорити. Насамперед треба прихилити дитину до себе, здобути її довір'я. Потім вона вже від повстанця не відступиться.

Не вільно забувати про родини упавших повстанців. Треба їх відвідати, допомогти їм як не матеріально то хоч розрадити їх. Тоді така родина не буде відчувати так глибоко свого сирітства. Про покійного говорити тільки добре.

У відношенні до цивільних людей, повстанців повинна ціхувати взірцева і культурна поведінка, за всяку найменшу прислугу чи харчі подякувати, старших шанувати та помагати.

Приклади

В січні 1944 р. перебував я з дружиною на Поділлі в хаті одного селянина. Його дочка була учителькою. Люди в яких ми мешкали були дуже добрі і ввічливі. Коли ми від них відходили, плакали. Кілька тижнів потім, у тій хаті заквартирувала боївка, яка не придержувалась засад конспірації. На ту хату німці зробили облаву. Господар задними дверми втік. У цьому допоміг йому український поліцист. Якимсь чудом старий довідався, де я квартирую і прибув до мене, щоб поскаржитися, порадитись, що йому даліше робити.

В селі С. заквартирувала група юнаків, яка йшла до старшинської школи. Місцевий священик конче хотів бачити українське військо. Користаючи з нагоди, що в тій хаті, де квартирували юнаки були христини, прийшов там зі своєю дружиною. З тим священиком багато говорив чотовий Скорич, який до духовного стану мав спеціальний респект.

В підпіллі запізнав я одного священика, який чув великий сентимент до українських повстанців; він перевів присягу в одному курені. Коли я в своїх рейдах переходив через це село, де він був парохом, мусів обов'язково вступити до нього, або він приходив до мене до лісу. В липневу ніч я зайшов до нього. Коло приходства мої хлопці тримали стійку. В кімнаті, де ми сиділи, не світилось. Вікна були відчинені і кімнату освічував місяць, і з города неслись запахи матіолі. Насамперед ми забули, що є якась війна, партизанка, більшовики. Наша розмова зійшла на містецькі теми. Він показував мені касету з крейдками, палету з фарбами і свої малюнки. Нашу розмову про Рафаеля, Рубенса і Тіціана перервали мої хлопці: «Друже командир вже світає...». Пізніше, коли ми зустрічались, він говорив, «Не оминайте моєї хати, а коли не хочете зайти, то я вийду до вас до лісу. Я хочу з вами говорити як вільна людина».

Вище я навів декілька прикладів. Коли в селі перебувають повстанці, то не лише мають вести пропаганду. Розмова може бути на різні теми. Можна розказувати деякі комічні моменти з повстанського життя. Хай і бідні, пригноблені цивільні посміються. Амбіцією командира повинно бути, щоб його військо було зразкове, щоб під час побуту в селі не зробило щось поганого.

Мій колишній ученик, пізніший абсолювент підстаршинської школи «Оленів», вістун Борис, був висланий на Волинь. По повероті в Карпати, розказував мені такий епізод: «Волинський відділ, у якому Борис був роїовим, зайшов одного разу до села на вечерю. Його рій заквартирував у одного шевця. Коли по вечері відділ мав відходити далше, швець сказав Борисові, що йому пропали підшви. На площі збірки Борис про це зголосив сотенному, який зробив ревізію, і дійсно в одного повстанця, який вечеряв у шевця, знайшов підшви. З відділом було окружене СБ. Зроблено польовий суд і винного розстріляно. Борисові дали шкіру, щоб відіграти шевцеві та його перепросив. Коли швець довідався, що злочинця покарано смертю жалувал, що поскаржився. Сувора кара, але справедлива. Ми не бандити, ані злодії, — а борці за Волю».

Повстанські відділи рейдують також і по чужих теренах за кордоном. По дорозі вони, крім акцій, переводять диверсію, а саме: нищать мости, устаткування фабрик, зв'язок, тощо. При такій роботі треба також поводитися з тактом.

В одній місцевості за кордоном, відділ УПА мав знищити устаткування фабрики. Директором фабрики був чужинець, який розумів лиш по-німецьки. До його хати ввійшли повстанці. Коли директор побачив озброєних людей — збілів, ноги під ним затряслися, а його жінка зі страху зімліла. Директор був у колізії. Не знав, що йому робити, чи йти з повстанцями, чи рятувати жінку. Повстанці не вміли по-німецьки але показали на міги, щоб директор рятував жінку. Коли жінка прийшла до пам'яті, повстанці пояснили їй (вона розуміла депо по-польськи) щоб не боялась, а сказала чоловікові, щоб забрав ключі від фабрики та йшов з ними, і що скоро вернеться. Повстанці поводитись з тактом. Директор, який не був прихильником большевицького режиму, дивився з задоволенням, як повстанці нищили устаткування фабрики та роздавали населенню товари з магазину.

Командир і виховник повинні інтересуватися військом, його вчити і виховувати. На українських повстанців дивиться не лише українське населення. Широкий світ подивляється наш героїзм і посвяту, а ворог використовує наш найменший промах, щоб нас очорнювати.

Оборона оселі

В часі перебування відділу в селі, може підсунутись ворог. Коли про це доносять цивільні, треба розвідати, яка сила ворога і з якого напрямку підсувається. Коли чисельність ворога мала а районні центри далеко, командир відділу може обороняти оселю. Щоб забезпечити собі відхід, виставляє задню охорону там, куди думає відступати, а з частиною відділу робить засідку. Коли сили ворога великі, не втікає, а в бойовому порядку відступає.

Часто трапляється, що сексот проведе ворога поміж стійки та застави. В селі постає замішання, а з боку відділу є жертви. Обов'язком командира завчасу на відправі вияснити, що мають робити:

- застави на випадок появи малої або більшої кількості ворога;
- як мають поводитися алярмові, де їх місце вдень та вночі, кого і як повідомити;
- обов'язки інспекційного та поготівля (чоти, сотні).

Командир повинен намітити кілька напрямків, куди відділ буде відступати (один замало — той може відтяти ворог).

У випадку появи ворога в селі, не панікувати, але зорієнтуватися в положенні вдарити багнетами і гранатами. Бій у селі провадиться по правилах — оборони оселі.

Приклади

Дня 31. 12. 1944 р. сотня «Стріла», під командою курінного Хмари, звела бій з великими силами большевиків в селі Рудники. Бій тривав цілий день. Большевики під обстрілом гранатометних стрілен, тяжких кулеметів та при вмілому маневруванні курінного Хмари, два рази відступали до міста Заболотова. Стрільці очайдушно підступали до залізничної станції. В місті постала велика паніка. Сотню Хмари підтримував курінь Книша. Вечером сотні мусіли відступати під напором ворожих сил та танків. Страт у сотні не було. Ворожі втрати: 60 вбитих, 45 ранених.

Дня 22. 1. 1945 р. три сотні большевиків напали на села Саджава і Глибівка. На большевиків вдарили сотні «Месників» і «Чорного». Сотні почали відступати під сильним напором большевиків (большевикам прибуло на поміч ще дві сотні). Для підсилення відділів УПА курінний Благий кинув у бій сотні Олега і Шума. Як резерва, на забезпечення тилу прибув курінь «Скажених». Розпочався зажертий бій. Большевики, залишивши купи трупів, почали панічно відступати. На поміч большевикам прибуло 6 літаків, які обстрілювали та сильно бомбили наші групи. Большевикам надтягнула поміч з Порогів, Солотвини і Надвірної в силі 5 рот. Вони почали наступати зі сторони Росільної. Бій тривав від 4-тої до 14-тої години. Большевиків впало коло 150 та стільки ранених. По нашому боці було 12 вбитих та 20 ранених. Загін був змушений відступати під натиском ворожих літаків. Пошкоджено один літак. Большевики говорили, що билися з армією, а не з бандою.

(Далі буде)

Трохи історії і географії

Д-р філос. Микола Аркас

Про Миколаїв і його околиці

Хочу тут поговорити з шановними читачами про те, що мені відомо про моє рідне місто Миколаїв над південним Бугом та його околиці.

Цей терен був заселений вже в найдавніші часи, тоді, коли в Україні панували казкові кіммерійці, а потім скити. В старовину взагалі поселення засновувалося головним чином на морських узбережжях та на берегах рік, що були єдиними більш-менш безпечними шляхами сполучень.

У сферу політичного, культурного й господарського впливу славної грецької осади Ольвії входила й область Миколаєва. Вже тоді жили там мабуть греки й мікселліни, помішані з греками тубільці. Точних даних, одначе, про селище на його місці, як в давнині, так і в середньовіччі немає. В часи античні ця країна була в посіданні племені каліпідів. Етнічна приналежність їх не в'ясна, але саме вони зі всіх околишніх племен були найбільш еллінізовані і вони ж, разом із мікселлінами, зварваризували ольвіян.

Згодом, у часах міграції численних кочових народів зі Сходу на Захід, майже всі ті народи побували в цій країні, а в добах розселення слов'ян тут сиділи угличі; бачили там і чорних клобуків. Цей чорноморський закуток звався тоді Буджаком.

На мапі Річчі-Занотті, приблизно на місці Миколаєва, значиться поселення Vithold-Hamnani й це дає ґрунт припускати, що якраз тут знаходилася митниця, котру, згідно з твердженням Сарницького, заклав був на Бузі князь Вітольд (кінець 14, початок 15 ст.).

Далі на протязі сливе 3-х століть нам нічого не відомо про цю місцевість.

Після, порівнюючи недовгої, литовської надвлади, Північна Чорноморщина була загарбана татарами і турками; у південній Херсонщині кочувала Едісанська Орда і якраз на спливі Інгула з Бугом, де згодом виріс Миколаїв, її кочовища сумежили з Диким Полем, фактично нічиєю землею, на обширі якої часто бовваніли кінні ватаги запорожців і чамбули татар.

Вже мабуть тоді на терені орди почали з'являтися хутори виселенців із Запоріжжя та Брацлавського воевідства, по зруйнуванні ж Січі у 1775 р. приплив осідників ще збільшився.

В той час ці краї хоч і не підпорядковувала собі переможна Росія, та, у всякім разі, на них жадібно зазіхала. Саме тоді на місці Миколаєва постав хутір якогось Фабрі, але оселю його у 1787 р. сплюндрували турки. Коли ж, після замирення в Ясах у

1792 р. область між Бугом та Дністром перейшла до Росії, у нас побувала «царственная Феліца», Катерина Друга. Куди вона проїжджала була позначено пірамідними кам'яними стовпами-віхами вздовж всього шляху. Ці стовпи ще за мого дитинства стояли непорушеними на дорозі з села Тернівки до миколаївського мосту через Інгул, і мій тато, показуючи мені їх, казав: «Бачиш, Микосю, тут проїздило горе України — російська слава, велика Катерина, ось її слід загризся в наш чорнозем».

Після захоплення Криму російським військом і примусового зречення останнього хана Шагін-Гірея у 1783 р., коло невеличкого татарського сільця Ахтіара, що славилось своєю затишною бухтою і де в давнині стояв Херсонес, було засновано місто Севастопіль, у якому передбачалося закласти военний порт, морську кріпость і корабельні майстерні, т. зв. «верфі». Згодом, однак, із стратегічних міркувань почали шукати інше, краще й безпечніше, місце для котвення й спорудження бойових кораблів.

Обер-крігс-комісар Фалеев зупинив свій вибір на місцевості, де річка Інгул зливається з Бугом, і 21 липня 1782 р., з благословенства всесильного князя Григорія Потьомкіна було дано перший ордер про заснування й оснащення корабельних майстерень на річці Інгулі, а також про заготівку лісу для спорудження перших суден.

В пам'ять штурму й здобуття твердині цієї області Озу-Калс-Очакова в грудні 1788 р., князь Потьомкін назвав нові корабельні майстерні й фортецю Миколаєвом.

Тут були поселені солдати Тамбовського, Тульського, Астраханського й інших полків, виключно з-поза меж України, і вони були першими мешканцями міста, корабельними майстрами й залогою кріпости. Так постав наш Миколаїв, одна з перлин «Новоросії».

В серпні 1790 р. з його нових стапелів було спушено першого бойового корабля, названого «Фрегатом Св. Миколая»; в тім же році Миколаїв став повітовим містом, а в кінці того ж року було закінчено будування Адміраліції («Адмиралтейства») й її фортечних мурів.

У 1794 р. освячено Соборний Храм Св. Григорія Великомученика Великої Вірменії (ім'я Потьомкіна — Григорій...), який, до речі, у 1937 р. зірвали динамітом большевики; а в 1802-3 рр. Миколаїв пишався навіть як губернське місто.

З часів його заснування при мені зберіглися будови Адміраліції, товстелезні, надзвичайно високі фортечні мури, що захищали корабельні майстерні, флотські казарми, собор, мечеть (очевидно допотьомкінського часу), в Миколаївському урочищі Спаську — палац Потьомкіна в мавританському стилі, в тому ж стилі — бельєдер в дальніх Лісках, що були рештками колишнього лісу, що тягнувся вниз по течії Бугу*), та чимало інших будівель по всьому місту.

*) Ці Ліски, як мені писали з Миколаєва, тепер доценту вирубані, а на їхньому місці збудовано аеродром.

Отже, так оповідають офіційні дані про постання Миколаєва: він, однак, — з певністю можна це сказати, — заснований був не на пустирі, а на місці невеликого турецького селища, здається, Ак-Су, збудки будівель котрого де-не-де подибувалися ще при мені, як наприклад, чудово сконсервована округла фортечна вежа коло Лісків. Можливо, що й це турецьке селище було продовженням населеного пункту литовських князів, хоч решток його і не було.

Пригадується мені, що на початку цього століття у Миколаєві було викопано якийсь фрагмент із чітким латинським написом «Sarmatia». Це був уламок великої вапнякової брили й місцеві археологи припускали, що брилу було вмуровано над брамою селища часів римського панування.

Ось у яку глибину запускав коріння наші Миколаїв!

В кількох верстах від нього, вниз по течії Бугу, на лівому березі його, стояв посад Богоявленськ, колишня «адміралтейська слобода», що постав на місці дуже старого селища Вітовтовки чи Вітовки часів литовської надвлади й, можливо, був митницею Vithold-Hamnani, про яку згадує Сарницький. Маєр у своєму «Повественном землемерном и естествословном описании Очаковския Земли» (Спб. 1794, стор. 85-86) каже, що у 1233 й 1236 рр. Мунгальські татари заповнили увесь цей край і Очаківську землю, спустошили славний жіночий монастир у Вітовці (Вітовтовці) над Бугом й далі, що «спадники цього Володислава в цій країні навіть столчую свою мали».

Рештки величезного саду, модерно споруджені на піскуватім ґрунті водойми й водозводи, нагадували ще й при мені колишній розквіт цього селища й перебування литовських великих князів Свитригайла та Вітольда.

Якось я побував із татом у Богоявленську, розглядав із ним руїни величезних водоймищ та будівлі і якісь фрески візантійських часів. Далі на південь, верст за шість від Богоявленська, розлягалася побережна місцевість, що звалася Галичиною; вона знаходилася якраз супроти нашого маєтку Старої Богданівки по ту сторону Буга й за моїх часів була поросла очеретами, кугою й плавним лісом. Ця Галичина, як і миколаївські Ліски, були рештками дрімучої Гилеї, яка зеленіла тут хащами в передхристову добу. Ще далі на південь — велике село Станіслав. Обидві назви цих місць теж свідчили про часи литовської експансії на південний схід до Чорного моря, в якій значну роль відігравали й західно-українські землі.

Верст за 30-35 на південь від Миколаєва, на тому ж лівому березі Буга, вдавалася в нього довга піскувата коса, звана «Руською». Взимку її було видно і з нашої Богданівки. Колись ця коса була свідком історичної трагедії, що відігралася на її пісках 7 липня 1709 року.

Тут була похована військова могутність шведського воїтеля Карла XII й тут же погас останній промінь надії обездоленої України.

Після сумної пам'яті Полтавської битви 27 червня 1709 року, розбите шведське військо зі своїм поранилим королем й група наших козаків, що до кінця залишилися вірними своєму гетьманові Іванові Степановичеві Мазепі, швидкими переходами прямували на південь до турецьких границь. 29 червня вони досягли Переволочної, де була переправа через Дніпро, але тут вони не знайшли ні човнів, ні поронів: всі засоби переправи були знищені російським військом. З великими труднощами розшукали кілька рибальських байдаків, на них переправився спочатку недужий гетьман, а потім ранений король. Його берлину, разом із ним, поставили на два човни й так перевезли. Частина війська теж встигла досягти другого берега, але в тім примчалася погоня — Меншіков із кіннотою. Левенгафт зараз же склав зброю з сімнадцятьма тисячами шведів, а козаки частинно перепливали через Дніпро, частинно ж розпорошилися по степах.

Тим часом король і гетьман із рештками війська поспішали на південний захід; вони проминули Олександрію, Швединівку, Решетилівку, Полтавку, сумежний з ними Христофорівський маєток Пески й зупинилися відпочити біля ключа на тому місці, де через сто літ виріс пишний палац Грицька Нечоси — князя Потьомкіна в Спаську.

Цей ключ існував і при мені, і я часто пив його смачну студену воду. Сюди приїздили ми з батьком звичайно навесні й під ключем, під яким було невідомо ким і коли збудовано кам'яний фонтан в орієнтальному стилі, — довгенько засиджувалися. Дзюркочучи, вода струїлася з трубки — гадючої голови, батько курив цигарку і, як звичайно, мовчав, про щось думаючи.

Добре собі пригадую одну з таких поїздок до ключа, коли батько, підійшовши до вікового в'язу, що ріс над фонтаном, провів рукою по його шорсткій корі й сказав:

— Я вже оповідав тобі, що тут, коло цієї кринички, одпочивав колись славний наш гетьман Мазепа, тоді, коли військовий геній царя Петра здолав шведського короля Карла. Був тоді тут густезний ліс, — ось ці велетні — пам'ять по ньому; існувала й ця криничка, тільки та холодна водиця її, що збадьорила тоді старого нездужого гетьмана, що напоїла його коней, стомлених утечею, та джур, — давним-давно вже розпливлася по далеких морях, так, як наша доля розвіялася по ланах часу. Одпочивав тут гетьман сумний-невеселий, пригноблений безталанням України, а цей в'яз співав йому свої шелести-шуми, крив своєю тінню...

Цей історичний клаптик землі батько мій дуже любив, він вабив його до себе, і батько, мов на прощу, часто їздив туди. Він же й натхнув його до того, щоб зафіксувати момент спочинку гетьмана там так, як він ввижався батькові. На сторінці 317 другого видання його «Історії України-Русі» уміщено його малюнок, накреслений вже хворою тремтячою рукою.

Але довго тут втікачі не затрималися, знаючи, що погоня не спить. Князь Волконський і бригадир Кропотов йшли їхніми слідами. По лісуватуому узбережжі Буга вони рушили далі й

7 липня прибули до Руської Коси. Тут вони гарячково почали готуватися до переправи на протилежну — Волоську Косу, що знаходилася в посіданні турецького Очакова.

На всякий випадок на швидку руку було збудовано оборонні укріплення, сліди яких були видні ще й за моїх часів.

У 1852 році ці місця відвідав фінський археолог Лундіус, і ось що він пише:

«... Прибувши нарешті туди (на Руську Косу — прим. Автора), Карло XII, одначе, не маючи човнів, не міг зараз же переправитися, бо очаківський паша, який не одержав із Царгороду певних наказів, схвалюючи прийняття небезпечного гостя, рішуче відмовився дати човни для переправи. Цілих дві доби нещасний Карл був примушений з військом своїм, яке складалося з 4.000 бійців, зараховуючи до того й зграї, що передалися на його бік разом із Мазепою, чекали під одкритим небом зміни рішення з боку впертого паші; знаючи, що переслідуюче його російське військо вже недалеко, він звелів спорудити біля ріки укріплений табір, місце котрого ще й тепер не тяжко розпізнати, завдяки збуткам валу, яким він був оточений і довкола якого часто ще й тепер знаходять шведські монети, а також завдяки високій земляній могилі, що бовваніє поблизу, яку звуть гетьманською й в якій народні перекази (впрочім, цілком помилково) вбачають Мазепину могилу.

Місце це тепер належить селу Свято-Троїцькому. Табір стояв на горішньому березі й перед ним знаходилася довга піскувата коса, така, яких чимало подибується на Бузі, особливо ближче до Миколаєва; вона далеко вдавалася в ріку проти самої Волоської Коси.

Ще в часах турецького панування вона звалася *Rus getschedi*, себто «руською», і ось що, як я гадаю, — продовжує Лундіус, — було приводом до цієї назви:

Лиш тільки втікаючі шведи почали всідати на човни і щойно король їхній досягнув протилежного берега, як російська зброя заблищала в степу. Замішання насамперед почалося межі тими, котрим треба було ще дождитися човнів для переправи; Мазепині зграї («шайки» — за висловом Лундіуса) поспішно розпошилися по добре знаних їм притулках у Крим, кинувши, з огляду на сильну російську армію, шведів і спільних з ними валахів на призволення долі. (Твердження Лундіуса помилкове — козаки віддавали навіть своїх коней, щоб шведи могли переправитися через ріку, — примітка Редакції).

Але ті не піддалися без бою, бо хоча свідоцтво турків, що вони мужньо трималися зранку до пізньої ночі, й перебільшене, але з російських джерел все ж видно, що вони боронилися завзято.

У цій битві шведи втратили до двохсот бійців забитими, в полон було забрано стільки ж; друга частина війська, що відступила в час битви на Руську Косу, звідки до Валаської Коси дуже недалеко, всього трохи більше чотирьох верств (однак, віддаль для плавця — жахлива, — примітка Автора), кинулися там

вплав через ріку, силкуючися таким чином врятуватися від полону й поразки.

Спроба ця, якщо вірити оповідання очевидця, королівського тафельдекера Хульмана, завершилася вельми невдало: до трьохсот вояків загинуло у хвилях. Балахи мали більше щастя; звиклі перепливати через ріки, вони кинулися на своїх конях у Буг й, держачись за них, щасливо досягли протилежного берега в тій місці, що тепер зветься Волоською Косою й яке, по всій імовірності, тоді дістало цю назву»...

Давно спорожнілий Лундіус хоч і дав у своєму описові цікаві подробиці гореносного завершення воявничих замірів Карла й визвольного змагання Мазепи, — не забув, проте, й тут зробити реверанс трафарету офіційної російської історії та знеславити гетьманських козаків. Хай простить йому Бог його лизоблюдство! Інакше ж він і писати не міг про тих, хто до кінця лишався вірним тому, кого проклинали в усіх церквах російської імперії, «анафствовали» до самого 1917 року. (І тепер продовжують, — примітка Ред.).

Правдива історія свідчить, що якраз козацькі «шайки» стійко давали відсіч, а потім у великій кількості загинули в ріці...

В 70-ти верстах від Миколаєва, на правому березі Дніпро-Бузького лиману, проти Кінбурнської Коси, на крутоспадистій виспi, стояла Очаківська кріпость, що закривала доступ до Бугу.

В мої часи Очаків уявляв собою сіреньке безповітове місто з численною залогою й похмурими фортифікаціями, що опірювалися на лиман. На його місці, однак, уже здавен-давня існувало поселення, а в середньовіччі під його мурами пролилися струмки литовської, польської, української та російської крові.

В дохристиянську добу тут височіла грецька фортеця Алектор («Півень»), про яку, крім назви, нічого не знаємо. Згодом довгі віки ця місцевість лежала мабуть пусткою, по тому, як варвари зруйнували й сплюндрували колись квітучі еллінські імперії та фактарії на північному побережжі Чорного моря.

У всякім разі, ще у 15 столітті тут було безлюддя й на мапах італійських мореплавців очаківська країна означалася як *flor litto*, себто місцевість, поросла очеретом чи кугою. Тоді цей край входив у межі литовської держави.

У переліку замків по смерті Вітовта (1430 р.) значиться на цьому місці «Чорний город», що підлягав Литві. Але вже у 1494 р. він був у посіданні кримського хана Менглі-Гірея й звався або Кара-Керем («Чорний город»), або по імені ріки Узу-кале (Озу-кале).

Литовці хотіли знову відбити від татар цей важливий стратегічний пункт, але безуспішно. Що потім сталося з цим містом на протязі наступного століття — не знаємо, але польський дипломат Мартин Броневський свідчить, що у 1578 р., коли він проїздив тими краями, Узу-кале лежало в руїнах. Це мабуть було наслідком нападів запорожців, бо у 1516 р., як нам відомо, Очаків пошарпав козацький ватажок Предслав Лянцкоронський, в 1523 р. — козацький отаман Остап Дашкевич здобув місто

приступом й спустошив його, а згодом їхнє діло завершила московська рать, коли у 1556 р. Очаків було здобуто дяком Ржевським, а 2 роки по тім — у 1558 — воеводою Данилом Адашевим.

В цей час Кримське ханство підпорядковувалося вже Туреччині, а з ним і всі ханські володіння поза межами Криму, в тому числі й степи Єдіссанської орди з Очаковом. У 1660 р., після страшного спустошення України турками й татарами (народні пісні й перекази надовго засвідчили ці події), Очаків було міцно укріплено з волі султана Магомета IV, але це не перешкодило запорожцям і в майбутньому нападати на нього й неабияк шарпати його округу.

Тільки у 1711 р., коли запорожці піддалися під ханську руку, для Очакова тимчасово настав спокійний період, а його значення, як торговельного ринку, дуже зросло.

Але в 1737 р. під його bastionami з'явилося російське військо фельдмаршала Мініха в кількості 70.000 вояків; з ним підступив до міста й миргородський полковник Капніст із своїми козаками. Похід був надзвичайно тяжкий, бо татари випалили степ, силкуючися тим випробуванним способом зупинити похід ворога. Мініх, одначе, переміг цю перепону й на військовій нараді було ухвалено почати штурм зараз же, щоб здобути кріпость до приходу турецької допомоги, яка поспішала до Очакова.

Тієї ж ночі розпочалися приготування до облоги, а вранці, з 6 годин, заgrimів сильний гарматний вогонь по bastionax й по виведених за міські мури військах; під вечір турки не витримали й відійшли за palisadi. Російське військо підступило до самої фортеці на стріл рушниць. Вночі від гарматної стрілянини спалахнула велика пожежа в середині міста, а на світанку, 2-го липня, Очаків палав.

Фельдмаршал наказав розпочати безперервний вогонь з усіх мортир та гармат, половині армії йти до міста, б'ючи в барабани з розгорнутими прапорами, а також з усією артилерією. Приятнєна наближенням ворога, залога не могла вчасно гасити пожежі. Нарешті вилетіла в повітря порохівня, і в Очакові стався заколот.

Тим часом друга частина російської армії, праве крило котрої вели генерал Румянцев та Бірон, а ліве — Кейт та Лівендаль, підійшла до кріпості так близько, що фельдмаршал був змушений посилити її новими полками й сам повів численне військо на штурм, ідучи попереду з шаблею в руці поруч із герцогом Антоном-Ульрихом Брауншвейським. Під самим гласісом фортеці приступ був затриманий глибочезним ровом і, в десяти кроках від palisadiv, російські полки затопталися на місці без всякого прикриття під згубним вогнем ворожих батарей.

В реляціях самого Мініха говорилося, що «акція в таку сильную горячність пришла», що, як штурмуючими, так і тими, котрі боронилися, були вистріляні всі набой та ядра й пущені вхід каміння, riskali, мотики та сокири. Під час цієї «акції» росіяни не встояли й почали відходити.

Деякі відомості говорять, що турки при тому зробили вилазку та побили силу відступаючих, особливо поранених.

Бачучи страшне замішання, Мініх випустив шаблю й, ламаючи руки, скрикнув: «Всьо, всьо пропало!»

Але допомогла всезростаюча пожежа. Кілька тисяч турецької кінноти й піхоти в переляку кинулись до моря й там були перебиті. Пізнім вечором обложені зняли з кріпости всі прапори й на одному з бастіонів викинули білий прапор, виславши одночасно до Мініха яничарського старшину прохати тимчасового замирення на одну добу. Мініх погодився, але під тією умовою, що обложені віддадуть одну браму російській варті й пришлють аманатів.

В цей час, однак, виявилось, що гусари, разом із козаками, вже увірвалися в кріпость з моря тим проходом, котрим хотіли втекти сераскир з папшами до своїх галер. Сераскир піддався. Як засвідчили полонені, від світанку й до вечора — у них загинуло більше 10.000 вояків, у полон дісталось 4.500.

У реляції Мініха говориться: «Очаківська кріпость, будучи сильна сама-собою й околицями, маючи численну залогоу, 86 мідняних гармат і 7 мортир, забезпечена провіантом і військовими запасами з достатком, маючи також вільне сполучення з морем, де котвилось 18 галер й немала кількість інших суден з гарматами, сподіваючися допомоги з Бендер у кількості 30.000 війська, а в серпні — самого візиря з 200.000 бійців, могла б боронитися три або чотири місяці довше ніж Озів, але, всеж-таки, була здобута на третій день. Богові единому слава!...»

П'ятого липня через недостачу харчів Мініх був змушений покинути кріпость, забезпечивши її невеличкою залогою на чолі з генералом Штольфеном. 14 жовтня того ж року турки обложили були Очаків, але їхній штурм було відбито й вони подалися геть.

У 1738 р., після замирення, Штольфену було наказано кинути фортецю, зірвавши всі її укріплення.

По Білгородській умові 1739 р. Очаків було повернуто Туреччині й турки хапливо обновили його фортифікації. Ще 50 літ вони тримали цю твердиню в своїх руках, але навесні 1788 р. армія Потьомкіна оточила місто. Велику участь у цім поході прийняли запорожці під Антоном Головатим... Перед тим, у квітні вони допомагали принцеві Нассау-Зігену розтрошити величезну турецьку флоту при Кінбурні. З рештками своїх кораблів Гасан-паша втік. При абордажних боях у цій битві загинуло багато запорожців, разом із кошовим Сидором Білим.

Антін Головатий рушив на Очаків через село Корениху й Алджіріол. Під мурами кріпости Потьомкін і козаки простояли ціле літо й осінь. Облога із суходолу не давала жодних надій на успіх. Коли Капудан-паша (командуючий турецькою флотою) покинув із своїми кораблями острів Березань (по-турецьки Бю-

рю-Узень-Ада — острів Вовчої ріки), Потьомкін наказав козакам здобути острів, надзвичайно сильно укріплений турками. Погубивши силу козаків, Головатий вибив ворога з бережних батарей і, повернувши гармати на острівну цитаделю, почав стріляти, турки склали зброю.

Після цієї перемоги Потьомкін перестав вагатися й зважився штурмувати Очаків. 6 грудня за ст. стилем 1783 р. фортецю було здобуто. Одних турків полягло понад 10.000, і сила росіян та запорожців. Так упала остання твердиня Отоманської імперії на північному побережжі нашого Чорного моря і по Яській умові 1791 року ця країна остаточно була прилучена до Росії й увійшла в склад «Новоросії»...

Князь Потьомкін, який запорозькою кров'ю і запорозькими руками загірив жар, був прославлений і відзначений імператрицею (він, згодом, в Україні ставив славнозвісні «потьомкінські села» — щити, що мали приховати зубожілу Україну під московським пануванням, — примітка Ред.), він став всемогутнім сатрапом на Півдні, а запорожці, позбавлені своїх вольностей на Січі, були наказом кинуті на Кавказькі межі імперії, щоб боронити їх від свободолюбних горців.

Після здобуття Очакова нові землі почали швидко заселятися переселенцями як з України, так і з Росії, але довго ще населення «невінчаної губернії» — Херсонщини — звали з помітною погордою «ханчуками» або «ганчуками», тобто «ханськими людьми»...

Події, що аж просяться на великі літературні полотна!

Юрій Липа

* * *

Печаллю світ не заворожу
і не для мене ця печаль,
коли я фльоту днів ворожу
вітаю усміхом: — Причаль!

Причаль до берега, що — в тиші,
пізнай владичности мої,
і те, як дзвонять солов'ї,
і те, як квітів хор не дише
і, сонний, не відповідає
тій, що стривожено блукає
питаючись, чи на яві
блищать палаців горді вії,
і сплять у брамах вартові,
на шаблі спершися криві,

О. Лубська

ЯК ВІТРИЛА РОСТУТЬ

Чайка в гроз вогнесинім одчаю...
Допливу, переплину, чи ні?
П'ючи вітру міць, не помічаю,
Як вітрила ростуть на човні...

Білокриллям мій човен розколе
Сині згустки наснаги й снаги,
Щоб минути усі суходоли —
Всіх нерідних земель береги.

Щоб сьогодні (або ніколи)
Перейняти стихії гімн.

1955

Рейнер Марія Рільке

КОРОЛЬ ШВЕДСЬКИЙ КАРЛО XII ІДЕ КОНЕМ В УКРАЇНІ

Король із Півночі програв
На Україні битву.
Він зненавидів праність трав
І арф п'янку молитву.
Він мчав на сірому коні,
Що наче погляд сірий,
І в світі жінці — ні одній
Він слави не довірив.
Бо ті, що стрівув їх, ачей
Темніли від його очей,
І він зривав у них
Перлини місяця з печей,
З зачісок осяйних.
Коли ж у нього сум зростав,
Тоді він пестив-милував,
Тоді він дівчину питав:
Хто персня дати смів? —
І вже наречений лежав
В кривавих лапах псів.

Лишивши сірий край смerek,
Країну мовчазну,
Він мчав крізь п'тьму небезпек
І кожну оминув.
Аж сталося чудо: як у сні
Переливалися вогні
І він без зброї на коні —
В руці нема меча!..
Король отямивсь. Знов огонь,
Знов бій володаря свого
Покірно зустріча.

Він на коні. В зіницях був
Відбиток бранних днів.
Він бурі бою не забув,
Передзвін чув перснів,
У кожній речі голос був —
Він душу в ній здобув.
Змівився й вітер-вололюб:
Притишивши розгін,
Пантерою ввірвався він
В бентежні прапори

І, впарі з мідним сміхом труб,
Підносивсь догори;
То нахилив прозорий стан
Над юнаком, блідим від ран,
Що в мертвій ніс руці,
Як серце — ніс свій барабан,
За ним, хитаючись, в туман
Ішли полки мерців.
І щось здіймалося, мов гора, —
Немов земля ця — не стара, —
А тільки цю рожденна,

Коли мінилась твердь заліз
В базальт, і як вечірній ліс,
Хитався ліс залізних військ,
Розмаївши знамена.
І панувала темрява
Глуха, попура, нежива,
Близька й така безмежна.
Та в полум'я — нові дрова
Упали, — битва ожива,
Осяявши усіх.

У наступ! В одягах чудних
Іде загін дивних провінцій,
Аж покотився сміх заліз;
Від сяючого сріблом принца
Завогнилась вечірна пря.
У майві прапорів, що стелять
Під ноги дружбу — йшли полки,
Багаті, щедрі і веселі.
Ген на палаючих оселях
Засяла трепетна зоря...

А ніччю битва відступила,
Як моря стомленого гнів,
Що принесло на дужих хвилях
Тяжких схолонувих мужів.
І обережно кінв ступав
(Аж вершик у сідло впливав)
Через мужів, що умерли нині.
То він, на сірому коні,

З мемуаристики укр. підпілля

М. Мечник

Перехід кордону

(Спомин)

Було це на початку серпня 1947 року. До вечора ще яких дві години. Друг Наливайко підняв вічко криївки і хвилину прислухався. Нараз скоро замкнув вічко і прибіг схвилюваний до нас:

— Є наш командир!

— Який командир!? — питаю.

— Та ж командир Залізняк, — усміхаючись, відповів він.

— Чого ж ви замкнули вічко?

Друг Наливайко збентежився й скоро побіг відчиняти. За кілька хвилин увійшов до криївки наш командир Залізняк. Урадуваний, вітався з нами, а до мене сказав:

— Я вже не мав надії зустрінути вас живими. До мене дійшла вістка, що вас у криївці знайшли польсько-большевицькі війська. Але добре, що живете!

* * *

Кілька днів пізніше, ніччю, ми обидва з командиром сиділи на горбку, коло нашої криївки. Командир сидів замислившись. Нараз від сторони кордону запалахкотіли ракети. Він сказав:

Вже «батько Сталін» вітає своїх нових «граждан Советської страны».

Це наші революціонери Закерзоння перейшли кордон УССР, а погранична сторожа «привітала» їх ракетами та, мабуть, вислала погоню за ними.

— А ти, старий, — звернувся до мене командир, — що думаєш зі собою робити? Маєш до вибору: або йти до Німеччини в американську окупаційну зону, або йти до УРСР і там включитися до підпільно-революційного руху.

Подумавши хвилину, командир продовжав:

— А може хочеш лишитися зі мною?

— Якщо ви, друже командире, лишаєтеся, тоді я також лишусь з вами, — сказав я. — Я до вас, друже командире, прив'язався, а крім цього, моя душа зв'язана із цим клаптиком нашої землі, де стільки боїв мали наші відділи УПА з ворожими військами, де в боротьбі згинуло так багато наших найкращих друзів-повстанців. Моїм обов'язком є тут лишитися.

— Правду кажеш, старий, — відповів командир. — Отже, лишаємося тут обидва, — і врадуваний ударив мене по рамені. — Якось з нашою групою забезпечимося на зиму, а тоді спільно опрацюємо бойові дії відділів УПА нашого тактичного відтинку.

* * *

В скорому часі наша повстанська група була в Синявецьких лісах. Тут, по кількох днях, наші стрільці відшукали надрайонового провідника Крима. Він прийшов з ними на наш постій.

На другий день наш командир і пров. Крим щось довго радились і час до часу попадали в задуму. Опісля закликали мене до себе. Провідник Крим запитав мене:

— Чи ви на правду рішені тут залишитися?

— Так, — відповідаю, — про це я вже говорив своєму командирові.

— Але, чи ви можете своє рішення відкликати? — спитав мене пров. Крим.

— Сам не зміню, бо до цього не маю права.

Тоді до мене звернувся мій командир:

— На спільній нараді ми постановили Вас вислати до УРСР. Піде з вами група повстанців. Передамо вам пошту до «гори». Там, в УРСР, включитеся до місцевого підпільно-революційного руху. Чи ви згодні?

— Доручення я все виконував і так само виконаю і це ваше рішення.

Вони глянули на мене, легко усміхнулися, а тоді пров. Крим сказав:

— Дякую, що ви готові йти до УРСР, завтра отримаєте від свого командира інструкції, а тепер нас залишіть, бо маємо ще багато справ до поладження.

Я відійшов, сів собі під кущем і довго думав. Хотів відгадати свою майбутню долю в УРСР.

* * *

28 серпня 1947 р. — день відходу до УРСР. Цього дня рано наші куховари варили зупу. Ми обидва з командиром сиділи і говорили на довільні теми. Згадували про наше минуле, про наші повстанські пригоди і т. п. Нараз ми вмовкли. Кожний з нас посумнів. Командир важко зідхнув, а в його очах появилися сльози. Глянув на мене й сказав:

— По сніданню зробіть збірку з людьми, які з вами відходять. І ми розійдемося... Ви щасливі, відчуваю, що щасливо зайдете на місце. Будете мати змогу бачитися зі своєю жінкою і родичами. Але з ними довго не перебувайте, бо без потреби можете згинуть, а їм принести нещастя. Якщо зустрінетесь з к-ром Мрією, або к-ром Угриновичем — здоровіть їх від мене. Розкажіть їм про події, які заіснували тут у нас. Ви знайдете там щирі українські серця, а я тут залишусь на пустині. Не буде з ким уже поговорити. Я до вас чомусь так прив'язався... Перед вами відкрив усі свої особисті таємниці, а тепер доля нас розлучає...

По сніданні моя група готувалася в дорогу. На доручення командира — я зробив збірку. Всі стояли в ряді перед командиром. Він давав нам останні доручення. Прощаю його в імені нашої відходячої групи. Хоч наш командир був знаний зі своєї

суворости й твердості, однак кожний українець є тільки українцем. У його очах появилися сльози. Він відвернувся від нас і хусточкою витирав очі. Опісля заговорив ще до нас, але не докінчив, бо зі зворушення не міг говорити. Подав нам на прощання руку — я зголосив відхід групи. Ми відійшли.

* * *

2 вересня 1947 р. я з групою цілий день квартирував недалеко кордону в лісі. Кордон був так близько, що ми чули розмову прикордонників, що, переходячи, контролювали кордон. Як настав вечірній сумерк, ми вийшли на край лісу і вдивлялися в даль. Знову почав падати густий, дрібенький дощик, що падав цілий день і щойно перед вечором був перестав. Місяць, що світив ще перед хвилиною, тепер був закритий хмарами. Ми рішилися йти. Тихо, мов коти підходили полем до кордону. Нараз — перед нами дві сірі постаті советських прикордонників. Ми залягли. Миршів дрібен дощик, прикордонники були в «цельтпалатках» і нас не побачили. Проходили так близько нас, що ми чули, як шелестіли їхні «цельтпалатки». Пролежали ще півгодини. Дехто з нашої групи вже дораджував мені вертатися і ще день або два ждати. Я підвівся, довго глядів у напрямі кордону й сказав:

— Раз мати родила, раз гинути! Йдемо!

Ми скоро знайшлися на кордоні й зупинилися на хвилину перед широкою, до 6 метрів, заораною і докладно заскородженою лентою. Всі разом перебігаємо її. Раптом засвітила ракета. Це друг Граденко несподівано наліз на дріт від ракети. Ми залягли, а коли ракета згасла — швидко бігом відходимо від кордону. Бігли до 20 хвилин і відбилися від кордону яких два кілометри. Ми були вже в УРСР. Я оглянувся. За нами ще спокійно. Добігаємо до ліска. Перед ним залягли, в руках стискаємо зброю і наслушуємо. Нараз за нами на кордоні спалахкотіли ракети. Ми підповзли під лісок. Тут старанно змили нафтою спід нашого взуття і далше бігом віддалюємось від кордону. А на кордоні цілий час спалахкують ракети. Але ми вже були в тому доброму положенні, що між нами а кордоном був невеликий лісок. Скоро пробігли поле, сіножаті з кущами і перед нами забілів битий шлях, яким їхали підводи. Ми знову залягли. На підводах чути було московську мову. Коли вони від'їхали, ми скоро перебігли шосе, за яким була сіножатя з досить високими рідкими деревами, а за нею — ріка Рата. Стягаємо з ніг чоботи й переходимо Рату. Води було багато і ми надобре скупалися. Тепер уже йдемо полями босі. За нами від кордону цілий час горять ракети.

Незабаром перед нами забілів битий шлях Рава Руська — Львів. Ідемо швидко стежкою, яка проходить рівнобіжно з шосе. Ми вже недалеко залізничної станції Кам'янка-Липник.

Раптом за нами відізналися сильні гудіння автомашин.

— Вже їдуть автомашини, щоб нас децю підвезти, — засміявся один з друзів.

Ми скочили на поле і залягли в картоплях. Біля нас переїхало понад 10 автомашин з військом. Це мабуть пограничники. Коли вони від'їхали, виходимо з картопель і йдемо вже полями. Йти було дуже важко, земля розмокла від дощу і наші ноги глибоко встрягали в болото. Дощ уже надобре розлився!

Проходимо біля одного села, де блимали час до часу кишеневі лямпочки та чути було лайливу московську мову. Там, мабуть, погранвійська робили перевірку будинків. »Шукають уже за нами« — кожний з нас подумав. Перебігаємо біля цього села навпростець, а опісля беремо напрям на захід, щоб перейти за дорогу на залізничний шлях. На переді цілий час ішов друг Семен, а я за ним.

Нараз перед нами рознісся крик:

— Стой, сволоч!

Загнали автомати ворога, спрямовані на нас. Ми залягли в картоплях і повзучи відступали на південний схід. Доповзли до рова, в якому росли якісь дерева. Тепер хильцем переходимо рів і вибігаємо на сіножать. Башлаки стріляють далі, але в противну сторону. Хвилину задержуємося, щоб зорієнтуватися в положенні. Досить далеко від нас на схід запалахкотіли ракети. Я поглянув на друзів і побачив, що між ними нема Семена. Йдемо хильцем осторожно кущами на південь. Терен для нас незнаний, а довкола нас з усіх сторін час від часу спалахкують ракети.

Біля 2-гої год. рано ми були вже під незнаним нам селом. Там було тихо і тільки в одній хаті блимало світло. Мабуть була це сільрада. Ми поділилися на групи і розійшлися. Зі мною лишився друг Граденко.

Йдемо обидва ще з два кілометри й підходимо до одного господарства. Тут тихенько шукаємо місця, щоб залізити десь у сіно або соломі і без відома господаря заквартирувати на день. Але налізли на пса, що почав сильно гавкати на нас. У хаті рипнули двері, мабуть виходив хтось з домашніх. Ми стиха відійшли і заходимо на інше господарство. Тут ніде не можемо залізити, бо всі будинки позамикані на замки. Але коло стодоли була прибудована шопа, а в ній зложений овес під саму стріху. Друг Граденко обережно витягнув три снопи вівса під стріхою і вліз до середини. Я стояв коло шоти і наслухував, а тим часом друг Грабенко робив місце для нас у шопі. Подаю йому снопи вівса, а потім зброю і також влажу до шопи. Снопами вівса заложили вхід, утишилися й наслухували. Були дуже голодні. Я витягнув з торби кусок хліба і поділився з Граденком. Він зі своїх »припасів« поділився зі мною вареним бобом. Цей біб зварили ми ніччю в одному нашому селі ще за лінією Керзона, а біб знайшли в мішатку в хаті. Цим хлібом і бобом ми оба поснідали.

Нараз біля нас у stodолі хтось сильно захропів. Ми втишилися,

— Мабуть, там господар спить, — прошепотів друг Граденко.

— Можливо, — відповів я.

Ми, зовсім перемоклі, відчували холод, тому залізли вглиб вівса. Один до другого притулилися й заснули. Нас побудив гавкіт собаки. Був ясний день. Дорогою їхали підводи, а коло шопи ходив господар і поправляв снопи, які ми, мабуть, пови-сували, як діставались до шопи. Ми сиділи тихо, щоб часом господар нас не почув.

В stodолі, таки зараз за стіною, ми почули рух, стогін та позіхання.

— Ох, як мене пече рана, — говорив хтось за нашою стіною в stodолі. — Шкода, що нема десь близько лікаря, щоб витягнув мені скалки з ноги.

— В шопі, за нашою стіною, щось уночі товклося, — сказав другий голос.

— То, мабуть, коти за мишами шукали, — була відповідь.

— Але чомусь дотепер ніхто з хати до нас не заглянув, — сказав той, хто нарікав на біль рани.

Я з Граденком пильно прислухалися до розмови і переконувалися, що в stodолі квартирують члени місцевого підпілля. Рипнули двері stodолі і до наших сусідів зайшов господар.

— Що нового? — спитали вони.

— Наразі нічого нового, але треба бути обережним, бо до села заїхали чотири вантажні автомашини погранвійськ і задержалися коло сільради.

Господар, покашлюючи, відійшов, а наші сусіди вели далі розмову.

— Хай на одну автомашину буде тільки 30 бійців, то тоді буде їх біля 120... є тої башлоти. Може схочуть робити в селі по господарських будинках облаву. Треба буде добре замаскувати криївку.

Ми обидва далі прислухалися розмові і були вже добре впевнені, що це місцеві революціонери-підпільники. Господар приніс їм снідання і відійшов. Чути було через стіну, як наші сусіди спішно заїдали снідання.

— Що ж нам робити, друже Граденко? — тихо заговорив я. — Може бути облава і башлакам легко буде знайти нас у цій шопі, а при нас можуть упасти також місцеві революціонери. Треба їм про себе дати знати.

— Але як? — спитав Граденко.

— Треба постукати до стіни і сказати, хто ми є.

— Не можна цього робити, — заперечив Граденко, — бо вони подумают, що це провокація і готові нас зразу постріляти.

— Ви думаєте, що зараз будуть стріляти? — сказав я, — вперше нас провірять, я покличусь на певних знайомих мені людей і все буде впорядку.

Я хвилину ще подумав, а опісля, вже нічого не кажучи Граденкові, постукав до стіни і сказав:

— Тут є також повстанці, але з Закерзоння...

— Що ви зробили? ... — сказав аж побілілий Граденко.

А тим часом чути було за стіною, як бренькотіли кухонні начиння та зброя. Я відсунув снопи вівса і глянув на подвір'я. Перед щопою стояло двоє військових людей в уніформах червоноармійців: старший лейтенант і боець, оба з «папашками» в руках, спрямованими до мене. «Старший лейтенант» крикнув:

— Руки вгору! — і енергійно взяв мене за комір маринарки та стягнув з вівса. Шарпнув рукою за ташку з пістолем, відірвав і скоро затягнув мене до стодоли.

— Хто ви? — запитав мене, — і скільки вас є?

Я сказав, що ми члени УПА, зі мною є ще один. Ідемо з-за лінії Керзона на доручення проводу і маємо пошту до «гори».

До стодоли прийшов з другом Граденком «боець» і залишився з нами, тримаючи «папашку» наготові, спрямовану до нас. «Старший лейтенант» вийшов і за хвилину прийшов до стодоли з господарем, нашими речами і зброєю. Господар дивився на нас і похитував сумно головою. «Старший лейтенант» став коло нас з «папашкою» в руці, а «боець» зносив наші і їх речі до криївки. Опісля ми з Граденком, на наказ «старшого лейтенанта», ввійшли до криївки. За нами і підпільники. Ми чули, як господар замасковував криївку.

— Я не знаю, хто ви є, — сказав «старший лейтенант», — і тому ви обидва аж до в'язниці вашої справи — арештовані. Ваша зброя під моєю опікою.

— Добре, — сказав друг Граденко, — ми можемо бути арештовані, але дайте нам їсти, бо ми вже від кількох днів добре зголодніли.

Нам дали хліба і топленого масла. Поснідали з апетитом і подякували. Друг Граденко надобре розговорився і в розмові розповідав про все так, що порушив уже навіть деякі закони конспірації. Я штовхнув його рукою. Це запримітив «старший лейтенант» і сказав:

— Чому ви нічого не говорите?

Я відповів йому, що чуюся змучений, хочу спати і коли відпочину тоді розкажу йому дещо, щоб він переконався, що ми дійсно члени УПА з-за лінії Керзона. Він дозволив нам спати, а сам переглядав літературу, яку ми зі собою принесли.

Коли ми пробудилися, в криївці був уже обід, принесений господинею. По обіді я оповів революціонерів-підпільників в уніформі старшого лейтенанта про людей, яких я тут знаю серед цивільного населення і серед місцевих революціонерів. Друг Граденко цілий час мовчав, бо я йому тихцем наказав, щоб не був такий балакучий. Місцеві революціонери спеціально не люблять балакунів. Розмовляючи, ми навіть не помітили, як настав вечір і господар приніс нам вечерю.

Хоч місцеві революціонери були впевнені, що ми дійсно українські повстанці, які перейшли кордон, то все ж таки обидва

вони на зміну не спали. На другий день у селі не було вже погранвійська. Цілий день ми сиділи в stodолі на тоці. Другові Грізному — таке мав псевдо »старший лйтенант« — я витягнув скалку з ноги. Тоді він уже був певний, що ми українські повстанці.

За кілька днів друг Грізний передав нас своєму провідникові. Ми заквартирували в лісі. Одного дня рано прийшла до нас група місцевих революціонерів. З ними був сотенний санітар з підвідділу к-ра Шума, друг Боз, який перейшов кордон уже раніше. Але пополудні ця група відійшла.

Кілька днів пізніше в терені віднайдено друга Семена, який від нас відірвався тоді, як ми налізли на засідку.

За якийсь час місцевий провід ОУН включив нас до організаційних груп і тут ми почали продовжувати боротьбу за визволення українського народу з-під московсько-большевицької тиранії.

* * *

Від цього часу, як я перейшов кордон, минуло п'ять років. За цей час багато змінилося. Я сам пережив багато різних революційних пригод, нераз уже заглядала мені смерть увічі. Всі друзі, які зі мною перейшли кордон, уже згинули в боротьбі з ворогом. Нема вже між живими багато з тих людей, з якими я тут жив і співпрацював у нашій першій революційній роботі. Затяжна наша революційно-визвольна боротьба за цей час коштувала нас багато людських жертв. Та нас живих у болю по них кріпить сильна віра, що наші жертви не йдуть на марне, що час нашої остаточної перемоги над неправдою — недалекий.

У вересні 1952 р.

ПІСНЯ ПРО ПОЛК. РІЗУНА *)

Гей у лісі, у темних борах,
Грають сурми бойові,
Там гуляють Різунівці
Славні лицарі — грізні.

Там вперед веде Провідник,
Славний лідар бойовий,
На його наказ шохвили
Всі готові йти у бій.

Як заграють скоростріли,
То до бою всі як льви,
Б'ють комуну з України —
Це Бандерові орли.

Б'ють комуну з України,
Розгорівсь народний гнів,
Летиться кров ворожа всюди.
Де йде відділ Різунів.

Не журися Україно!
Ми за Тебе підем в бій,
Над степами України
Грають сурми бойові.

*) Читайте статтю в цьому ч. »В. Ш.« про полк. Грегота-Різуну на стор. 7.

З еспанської белетристики

Хосе Марія Санчез-Сільва

Звичайний кран

ВІД ПЕРЕКЛАДАЧА

Оповідання «Звичайний кран» походить з гумористичної збірки оповідань Хосе Марії Санчез-Сільва: «Аделайда й інші персональні справи» — (*Adelaida y otros asuntos personales*), Мадрид, 1953. Автор дуже часто повторяє, що хоч від 1941 року надрукував він півтора десятка книжок — різномірних оповідань і есеїв, та він, мовляв, тільки вправляється в жанрі оповідання і на дійсні треба ще подождати.

Розуміється, що це тільки авторська скромність, бо ім'я Санчез-Сільви нині відоме в цілому світі. Одне з його оповідань «Марселіно, хліб і вино» (*Marcelino pan y vino*), — першим виданням появилось у січні 1953 року, а тепер закінчують його сьоме, розкішне видання. Хоч історія «Марселіно» дуже цікава, але задовга, щоб її тут розказати. Коротко: «Марселіно» вже перекладений мовами німецькою, італійською, французькою (у Бельгії), голландською, англійською (Англія, Канада і США). На основі цього оповідання закінчують накручувати фільм в Іспанії, приготівляють та-також фільм у Голландії і в Канаді.

Це абсолютно не значить, що всі інші оповідання Санчез-Сільва не варті згадки. Багато з них переносять нас із нашої сірої буденщини у минуле, не історичне, а знову ж у минуле буденне, але таке, що абсолютно різнилося від нашого часу: своєю ідейністю, своїм людським підходом до життя. В тих оповіданнях людина більше подібна до себе й більше дбала про себе. Коли один з критиків назвав оповідання Санчез-Сільва «оригінальними внуками наших дідів», то він мав рацію.

Не можна сказати, що Санчез-Сільва відійшов від нашої гіркої сучасності; це заперечують інші збірки його оповідань, до яких належить «Тиждень без понеділка», де він доторкується і не без іронії говорить про болячки сьогоденного еспанського життя, не жаліючи бичування. До цього роду творів належить також сатирично-гумористична збірка «Аделайда» і наш «Звичайний кран», в якому письменник розказує одну з пригод родинного життя, без спеціальної авторської науки, але оповідання не є таке просте й не призначене воно тільки на те, щоб ми самі над собою посміялись.

Хосе Марія Санчез-Сільва народився 11 листопада 1911 року в Мадриді, де в 1931 році закінчив Високу Журналістичну Школу «Ель Дебато». Довгі роки мандрував по різних редакціях, що дало йому дуже багатий досвід життя. Він автор кількох фільмових сценаріїв. За літературну працю одержав кілька нагород, між якими є також Національна Літературна Нагорода.

З молодого покоління еспанських письменників Санчез-Сільва належить до тих, хто вже устатковувався і дійсно входять у період, у якому треба сподіватися гарного жнива.

Д-р Дмитро Бучинський

* * *

По обіді, попиваючи каву, Хулію переглядає часопис; Піляр знову заклопотана шуканням якогось числа в телефонічній книзі. Хулію трохи нудьгує. Думає, що краще їсти пізніше, бо тоді можна бігти зразу до праці, без втрати часу в тихому родинному куточку. Кожний день, що викидає його з нормального бігу життя, замість полегші, приносить йому нервозність, зменшує його моральну силу й ставить його в деякі родинні клопоти й конфлікти: — Що ти, жінко, шукаєш?

— Сиди тихо, бо вже майже досить маю! Ти ж знаєш. Число панства Перальта.

— Але ж ти вже проминула. Це вже сторінка Перез. Дай сюди, дай. Не розумію, що за містерію для жінок має порядок абетки. Дивись, тут: 23-49-25.

Піляр йде до апарату й від телефону звертається до чоловіка:

— Скажу їм, що завтра вечеряємо разом. Ні?

— Та дуже добре, але не дуже дурій. Тобі тяжко зрозуміти. Але не забудь, що останню вечір — платили ми.

Хулію, з того часу, як оженився, зробився більше вирахований і скупуватий. Кілька років раніш він такий не був. Сьогодні проблеми побільшилися і він намагається їх розв'язувати за допомогою паперу й олівця. Коли має хвилину часу без утоми присвячується числам.

— Ніхто не відповідає. Певно вийшли, — говорить, наближаючись, Піляр. — Шкода, бо напевно забуду їх другий раз кликати. Чому не зробиш цього ти зі свого бюро? Запиши собі число телефону.

— Ні, ні. Ти скажи його, цього мені вистачить.

— Дуже рада: 23-49-25.

— 23-49-25. Вже не забуду. Маю знамениту пам'ять до телефонічних чисел, хоч люди говорять, що це ознака малої інтелігенції. Добре, до побачення, — і виходить у коридорчик. — Уяви собі, продовжає до жінки, — часом цілком не тямлю числа, яке маю накрутити, а вистачає вповні наблизитися до апарату й доторкнутися до диску, і зараз відповідає пам'ять.

Спинилися при виході. Хулію, беручи капелюха, питає:

— Пополудні виходиш?

— Здається, так. Не маю дуже охоти, але тебе не буде, служниця має вихідне, то я вийду також. Піду до Марухи. Ти знаєш число телефону, правда?

— Так, і то дуже добре: 28-56-36.

— Точно так.

— Але не забудь другого: 23-49-25, правда?

— Цього так дуже не тямлю, але постараюся.

Хулію відчинив двері.

— Ти мене пізніше покличеш, правда? Ти знаєш, що мені приємно, коли ти до мене дзвониш, — говорить вона.

Піляр дивилася за ним, коли він сходив сходами. Вкінці замкнула двері й вийшла на балкони, щоб намідуватися чоловіком. Але чує, що двері знову відкрилися і в ідальні, сконфужений, з'явився Хуліо: — Тютюн, я забув тютюн.

* * *

Бувають дні, коли шефи бюр поглядають на наші руки, наче б ми щойно повернули з добрих вакацій і не мали охоти працювати. В таких днях завжди можна сподіватися, що певно додадуть нам більше роботи. Таку приємність Хуліо завважив цього попудня. Час, одначе, летів. Поглянув на годинника і здивувався, що він скоро проминув. Бракувало чверть години до кінця.

— Хто забрав рахункову машину?

Він не відповідає, хоч знає, що цього попудня машину вживав.

— Слухай, ти не бачив машини? — безпосередньо його питає товариш.

— Так, але не знаю де вона, не пам'ятаю.

Повертає числа. Де я рахував сьогодні? — питає сам себе, обертаючи диском апарату. Чує жіночий голос з другого кінця дроту: — Прошу говорити.

— Слушайте, це 23-49-25?

— Ні, пане, ви помилились.

Хуліо зиркає на годинника: бракує п'ять хвилин до закінчення праці. Якраз добра година для оптимістичних настроїв.

— Як же так? Це не мешкання панства Перальта?

На другому кінці дроту чує сміх, який йому справляє приємність.

— Але повинні, панно, там жити вже тому, що ви там живете.

— Дуже дякую.

— Так, — починає загравати Хуліо, — загально, коли хтось помиляється в числі, то люди починають собі зараз з нього кпити.

— Але ж не всі однакові.

— Ви напевно ні. Ви мусите бути цілком інша... Ваш голос дуже милий...

— Дуже мені приємно, — відповідає голос, скоро змінюючи тон. — І ваш також, пане.

— А-а, тепер ви змінили голос, так?

— Що? Вже менше симпатичний? — Жіночий голос засміявся.

— Бо я маю ранку на устах.

— Дуже погане місце для ранки, панно.

Голос сміється низьким тоном.

— Ви блондинка, правда?

— О-о-о! — дивується голос. — Як ви вгадали?

Хуліо радіє, що добре трапив.

— Це дуже легко, — відповідає. — Але це таємниця. Я можу вгадати друге, наприклад, що ви незамужня.

Голос, врадувано, сміється.

— Я міг би сказати скільки вам років, але це справа неприємна.

— Можете сказати, без страху...

— Я можу все сказати, що вам подобається, але мусите мене зрозуміти, що в такому разі доведу себе до руїни, полагаджуючи клієнтів телефонічно.

— Я не знала, що ви ворожбит з професії.

— Це вже ні, але мені дуже приємно пізнати своїх клієнтів. Видно вам не було б приємно продовжувати нашу розмову в часі побачення?

— Ні, — відповідає голос, дещо здавлений, — якраз навпаки.

— Як вам подобається, коли б ми побачилися сьогодні?

— Нині неможливо, — відповідає голос, сміючись.

— А завтра?

— Завтра — це вже інша річ.

— Я виходжу з бюро о сьомій.

— А я також, — запевняє голос.

— Я можу, перед тим, пригадати вам телефоном. Як думаєте?

— Ні, вже краще, коли я вам подзвоню.

— Дуже гарно. Зробіть це — шоста тридцять. Можете навіть скоріше. Як ви називаєтеся?

— Чому ви питаєте, коли можете вгадати?

— Думаю, що Тереса.

Голос радісно сміється.

— Вгадав?

— Так самісенько. Ви ясновид. А як же звати вас?

— Рафаель, — гикає Хуліо. — Рафаель Гарсія...

Голос сміється пригашеним тоном.

— Не можу довше говорити. Дайте мені своє число.

— Дуже простесеньке, але запишіть. Одна помилка й не побачимось. — Голос сміється тихенько. — Прошу: 21-65-00.

— Спасибі. Завтра зателефоную.

— А не обдурите? — питає спокусливим тоном.

— Як можна обдурити такого блискучого ясновидцю?

— Було б дивно, — сміється вдоволено. — Завтра жду вашого телефону. Ви надзвичайно приємна. До побачення.

Хуліо виходить на вулицю й провокативно приглядається до жінок. Думає, що він саме є мужчиною, що ним можна захоплюватись. Він не має себе за якогось божка, але також правда, що з жінками ніколи не програв. Оптимістичні гадки скачуть йому по мозку, як кольорові рибки. Приходить у хату, натискає дзвінок і здоровить Піляр. Одну хвилину здавалося йому, що жінка, якимось дивно до його приглядається, але, як завважив, цього пополудня всі якимось так дивились на нього.

Хуліо був задоволений сам зі себе, скоплюючи на собі погляди Піляр. Повечерявши, слухали радіо. Часом Хулієві здавалася дивною усмішка жінки, але вона її зараз ховала.

— Ти гарно провів день у бюрі, Хуліо?

— Чому? — питав її непевним голосом.

— Бачу, що час-до-часу підсміхаєшся.

— Пригадую собі дуже приємну сцену, що мали ми її цього пополудня, але вона не для жінок.

Піляр і Хуліо йдуть скоро спати. Він не може заснути. Вона висока, ясноволоса, незамужня? То добре, але ці речі все небезпечні. Він не має досвіду. Думає про Піляр. Вже спить, або вдає. Бідні вони. Часом ми, чоловіки, буваємо злі.

* * *

Наступного дня Хуліо старанно добирає сорочку, краватку, убрання і черевики.

— Ти сьогодні дуже елегантний! — говорить Піляр, вдаючи сильне здивування.

— Сам не знаю чому. А ти, видно, хочеш, щоб убрання в шафі мої поїли.

Передполудень проминув у бюрі чудово.

В часі обіду Піляр пригадала:

— А ти говорив з Перальта?

Хуліо, хвилинку подумав і заімпровізував:

— Сказав мені Альберто, що не можуть. Вечеряють з якимись приятелями. Повідомлять тебе у вівторок.

— В такому разі, який плян маєш на нині?

— Та... Зараз сам ще не знаю, але пополудні скажу тобі телефонічно...

— Я, мабуть, вийду. Вчора домовилась з Марухою, що оглянемо різні тканини.

Відразу ж по обіді, висьорбавши скоро каву, Хуліо пішов до праці.

Буде телефонувати, чи ні? Серце говорить, що так. Цього пополудня шеф, якби забув про Хулію. Перечитав всі оголошення, курить папіросу за папіросою, вкінці, з паперу витинає ножицями клітку з папугою в середині.

Точно о шостій тридцять дзвонить телефон. Не Тереса. В її імені говорить приятелька, пояснюючи, що о сьомій п'ятнадцять буде чекати його на одній із найкращих вулиць. Буде мати в руках журнал.

О сьомій і чверть Хуліо вичікує у призначеному місці. Раз-у-раз курить, втуплює очі в кожну високу блондинку, придивляючись, чи не має в руці журналу. Сьома двадцять п'ять — Хуліо починає непокоїтись, що його обдурили: протилежним хідником іде його жінка, цілком байдужа. Здається, що його не бачила. Відітхнув, коли поволі сільветка Піляр зникає між людьми.

Восьма без п'ятнадцяти. Хуліо в безтямі курить, не бачить ніякої високої блондинки з журналом. Хоч очі вилазять, а ніяк не може доглянути бажаного й любого паперу. Без будь-якого занепокоєння, але про всякий випадок, зняв свою обручку і заховав у кишені камізельки. »Я Рафаель Гарсія, так Рафаель

Гарсія!» — повторяє заєдно нове ім'я і прізвище. Восьма без десяти, Хулієві знову привиджується силуетка Піляр; цей раз вона йде поволі, але в його сторону, цим самим хідником. Із серцем у п'ятах, Хуліо шукає місця, щоб сховатися. Немає нічого такого при цій чортівській вулиці, повній високих банкових будинків — ні каварні, ні тютюнової крамниці, нічогісенько. Тільки велика крамниця з вивіскою: »Лямпи, водопровідні матеріяли і санітарні речі«. Жінка, байдуже наближається, і може його побачити. Хуліо рішається і вскакує в крамницю. Скандально задзвонив придверній дзвінок і в тому моменті появляється зне-навиджений продавець.

— Що бажаєте, пане?

Хуліо, через виставове вікно, вдивляється на вулицю. Піляр ще не пройшла. Коли зараз з'явиться дівчина з журналом, не зможе зблизитися до неї...

— Чим можу служити вам, пане?

— Ах, добре... — Хуліо дурним поглядом обкинув крамницю.

— Щось для вашої купальні? Може щось з модерного огрівання? — пропонує, підсміхаючись, продавець.

Вкінці Хуліо бачить, як переходить Піляр. Догадуючись, що небезпека проминула, підходить до прилавка і входить у глибину крамниці. Купець скоро починає перерахувати свій крам:

— ... всі додатки для санітарної інсталяції, холодильник, льодовні, проводи, ключі, крани...

— О-о, — говорить, ніби переляканий, Хуліо, — якийсь кран.

— Для лазнички, пане?

— Так, без ніякого сумніву, що для лазнички, — відповідає, не відриваючи зору від вікна. Піляр, спокійно йде даліше.

— Маєте розміри?

— Це не важне, звичайний кран. Ясно, — говорить, приховуючи свій неспокій перед крамарем, — один із таких кранів, що їх вживає цілий світ, такий от, — ніби пояснює, щоб обдурити здивування продавця.

— Хвилиночку, пане. — І, покручуючи головою, той зникає.

Піляр також зникла. Продавець появляється з коробкою, солідко приговорюючи:

— Тридцять шість песет, пане. Прощу до каси.

Вкінці виходить з крамниці зі своїм, обгорненим у папір, крамом. Оглянувся. Немає Піляр. Хуліо тяжко зідхнув. »А може дівчина з журналом також пройшла?« Закурив папіросу. Починає темніти. З крамом має клопіт: пакет у кишеню не влізав, у руках тяжить і неприємно холодить руку. »Чому я не купив ситка для душі? В хаті його не маю, — питає себе. Але він взагалі не думав нічого купувати. Який же я дурний!«

Хуліо вже нічим не захоплюється — навіть високими бльондинками, що носять у руках журнали.

— Чоловіче, що ж ти тут робиш? — несподівано впало святочне питання.

— А-а-а!... Бачиш, жду на одного приятеля, що... що не приходить. Це вже мене змучило. А ти?...

— Кручуся, як дурна, — говорить вона солодко, схопивши його під рамя. Ходжу ціле пополудне й нічого не полагодила. Вже цим хідником переходжу третій раз.

Хуліо йде, понурившись і мозчки. Його жінка розпливається у радості.

— А це що за пакет? — питає, вказуючи на кран.

— Та кран, — відповідає. Звичайний кран, — додає і сам, здивовано дивиться на пакет. Звичайний кран.

Піляр заходиться від сміху.

— Чого ж ти смієшся? — питає невдоволено. — Не бачу ніякої причини, щоб сміятися із звичайного крану.

— Ні, — говорить вона, але видно, що дуже вдоволена, — не сміюся з крану. Але сміюся, що ти якось так нещасливо подивився на нього. Це мені виглядало так, — продовжує, заходячись від сміху, — якби на тебе вилізла якась потвора, якої ти перед тим не бачив... .

— Добре, добре, — перериває він сухо. Не маю охоти до жартів. Йду пошукати його, щоб віддати йому це.

— Піду з тобою, — пропонує вона.

Хуліо дивиться на неї, якби хотів збагнути, що вона хоче від нього, але не говорить нічого. Йде, зрезигнований, взявши під рамя жінку. Не знає, що говорити, не знає куди йти, що робити з проклятим краном. Але добре. Часом так трапляється. »Задержуся перед яким-небудь входом, піду сходами вгору й залишу на них пакет«.

— Тут! — сказав перед якоюсь брамою. Пожди мене хвилинку. Входить у ліфт, натискає гудзика на другий поверх і виходить. Виходячи з ліфту, знайшов час, щоб застановитися над краном. »Тридцять шість песет« — говорить до себе. »Зробив дурницю, але часом у хаті потрібний кран«. Сходить назад із пакетом.

— Немає нікого дома, — пояснює він Піляр.

— Чому не залишиш двірникові? — питає вона.

— Бо немаю довір'я. Запевняю тебе, — пояснює злосливо, без скривання своєї люті, — що кран то не яканебудь дурниця. Це тридцять шість песет.

Піляр щиро сміється, але зараз же говорить серйозно, поглянувши на годинника.

— Слухай, Хуліо. Вже дев'ята година. Ти в лихомому гуморі. Не йдім у хату. Підемо денебудь повечеряти, а потім у кіно.

Розлютований Хуліо не має іншого вибору. В якомусь ресторані приносять пляшку вина. Хуліо наливає жінці. Піляр підносить чарку вгору, дивиться на нього очима, що сміються.

— Вип'ємо за Тересу! — і доторкнулась його чарки.

— Що?! — скрикнув він, не контролюючи себе власними вухами.

— За дівчину — високу, ясноволосу, що називається Тереса з якою ти мав зустріч о сьомій п'ятнадцять.

— То ти собі на таке дозволяєш? — починає гнівно Хулію, але засоромлено.

— Не говори дурниць. Я маю право на гнів. Ти говорив зі мною, а не з якою Тересою.

— З тобою? — засичав Хулію, перемінившись у здивування.

— Вчора я не виходила, бо не могла мені товаришити Маруха. Задзвонив якийсь пан, питаючи про Перальта. Спочатку не пізнала я твого голосу, бо апарат мав якусь ваду, але скоро пізнала, що ти — і почала жарт, бажаючи знати, як ти далеко можеш піти. Пригадуєш собі, що я змінила голос, виправдуючись, вже не пригадую, чим. Але добре: ти такий самий, як усі інші... Навіть не хочу тобі докоряти, що ти скинув шлюбну обручку...

— Я, як усі інші? — питає ображено Хулію, шукаючи обручку в кишенці камізельки. То ти така сама, як усі! То гарно фліртувати з першим ліпшим, що навернеться під руку?

Піляр, під впливом дійсного й справедливого гніву, поставила чарку на стіл, але опам'ятавшись, засміялася, кажучи:

— Хулію! Не говорім дурниць. Хоч тремчу, але тобі прощаю. Вип'ємо за дівчину з журналом!

Нагло він також розсміявся, бо побачив, що його жінка тримала в руці журнал, що його аж тепер він завважив уперше.

Підводячись з-за столу, при якому залишили свої взаємні застереження, Хулію, в доброму гуморі, передав кран у руки кельнера і сказав:

— Це бомба, але не страшна, бо вона вже вибухла!

Мадрид, у грудні 1954 Р. Б.

Авторизований переклад
Дмитра Бучинського

М. Рильський

ПІСНЯ

Вийся жайворонку, вийся
Над полями,
Розважай людську тугу
Та піснями.

В небі чистім і прозорім
Сонце сяє,
Наче в морі, в жовтій житі,
Хвиля грає.

Подивись: жінці схилились,
Потомились,
І від праці, од тяжкої
Потом вкрились.

Розважай же їх піснями
Ти дзвінками...
Вийся, жайворонку, вийся
Все над ними!..

Юрій Липа

СВЯТО В ПОЛОНИНІ

Гляну рано нині —
налі гори сині
поскидали китарі
і шумить гора горі:
»Свято в полонині!«

Поміж деревами
відблиски роями,
мов дзвіночки потайні
розлягаються пісні:
»Веселися з нами!«

Чую, рідні, чую!
Серце вам дарую!
Гей, бо нині я не сам —
брат землі і небесам,
з мряками воюю!

Василь Кучер

Устим Кармалюк

(Уривки з роману)

(2)

6

Марія змахнула фартухом пекучу сльозу і боязко озирнулася на вікно. Надходила друга тривожна ніч після бунту на гуральні, а челядники по Марію не приходили. Мабуть, щось недобре замислив пан Ханенко після тієї ночі, коли люди не захотіли носити йому воду до машини. І чого вони хочуть від чєї? Носила ж воду Марія, як було загадано, разом з усіма людьми й додому пішла, коли люди збунтувалися і покидали відра. Добре хоч старший син Іван уже підріс і всовіщав малих Остапа та Миколу, щоб не здіймали лементу серед ночі. Вони послухали, видно, старшого, Івана. Бо коли повернулася з гуральні Марія, то сини спали, а Іван стеріг убогу хатину, причаївшись на покуті біля вікна.

Тихі сини ростуть. Без батька. Восьмий рік пішов Остапові на Покрову, а вдачею не схожий на батька. Тільки очі голубі завжди дивляться підозріло, спідлоба, і в тому погляді Марія впізнає рідного й далекого Устима. Де він тепер і що з ним? Немає ні звістки, ні привіту. Тільки чутки різні повзуть про нього вдень і серед ночі, то з ярмарку, то з Шляхової корчми. Може, і правду каже старий Діброва про Устима, бо такий веселий і жартівливий прибився над вечір до її хати, і навіть трохи напідпитку. Тільки не розпитуватиме його Марія зараз. Сини ще не сплять, і Остап усе допитується:

— Мамо, а де наш тато? Ми не боялися самі в хаті, бо Іван казав, що тато ходять коло хати і стережуть нас. А чого ж вони до нас у хату не зайшли?

— Немає вашого татка, діти. Далеко він, — зітхає Марія.

— Він розбійник, мамо? — запитує Остап.

— Ні, синку, він хороший, — тамує сльози Марія.

— А чого ж шляхта дворова кричить: »Карман! Злодій! Розбійник!«

Марія хитнулася на полу, в очах поплив туман. Не вберегла вона сина від неслави людської, і він десь почув оте слово про батька колюче і страшне. Кинула очима допитливо на Івана. Іван похмуро, спідлоба глянув на матір, засопів:

— Я побіг гусей завертатъ, а паршиві шляхтенята і давай його дражнити. Карман, розбійник...

— А Іван, мамо, за це на них каміння кидав. Геть порозбігалися! — засміявся Остап.

Старий бандурист Діброва підвівся з лавки, присунувся до дітей:

— Нехай кричать, синку. А ти не слухай. Затули вуха і, наче води в рот набравши, йди собі геть. Хай пащекують. Вони бояться вашого батька, от і лають. Але він не розбійник.

Марія одвернулася до вікна і мовчки дивилася на тиху, безлюдну вулицю, на давній похилений тин біля свого двору. Городив його ще Устим навесні, після їхнього вінчання, як стяглися на власне господарство. Скільки вже літ минуло з того часу, а господарства власного вони так і не завели. Хата похилилася, увійшла з причілка в землю, ворота впали, хлів світить кроквами, як голодний ребрами. Немає хазяїна та не знати, чи й буде він коли порядкувати на цьому подвір'ї. Спочатку Марія просила Устима, щоб зглянувся хоч на дітей нещасних, щоб послухав її. Та де там! Повстав проти пана, людей за собою підняв, і вони наче прокинулися з важкого сну, загули проти поміщиків, збунтувалися по цілій окрузі. Все йшло так добре, і раптом його зловили, закували в залізо, погнали на Сибір. Може й не побачить більше рідної землі, та так і загине десь там, у чужому краю. Десять літ каторги!

Марія намагається відігнати настирливі думки, але старий Діброва вже завів розмову з дітьми, і його казка, страшна і правдива, плине, здається, без краю.

— І за те, що всім людям щастя хотів, погнали вашого батька під червону шапку, в солдати, аж у Кам'янець старий. Тоді ще вас на світі не було, а ти, Іване, в колисці гойдався і нічого не тямив. Та не такий він, батько ваш. Устим Кармалюк, щоб скоритися, власти перед ними на коліна. Зненавидів ще дужче після того — втік з солдатів і пішов гуляти по світу, як вільний сокіл. Спочатку ховався він у лісах дрімучих, у печерах глибоких і завжди мав при собі цілу ватагу добрих хлопців. . .

— І золото беруть? — позіхнув Остап, протираючи кулаком заспані очі. Він уже дремає, схилившись дідові на коліна, і довга казка про батька зринає перед ним у всій величі й красі фантастичної дитячої уяви.

— Усе беруть. І гроші, і золото, — повільно шепотить старий бандурист, — а другого дня розділять те все поміж людьми. Всім потроху дадуть, а собі тільки на харчі та одержу зоставлять. Нікого не обійде при розподілі ваш батько, Устим Кармалюк. За це й люблять його люди, пісень про нього співають. . . Отакий ваш батько, діти, а вони, душогубом, розбійником його називають, щоб зганьбити його ім'я святе. Пани ловлять день і ніч Кармалюка. Військо проти нього посилають по селах і хуторах, людей силою зганяють, щоб його вловили. Перший раз, коли Кармалюка посадовили в тюрму — присудили тяжко покарати його. П'ятсот палиць йому дали по голому тілу, в солдати погнали, тільки вже не в Кам'янець, а до моря, в город Крим. Але батько втік з дороги — і знову панам переполюх. Багато вони обіцяли тому, хто викаже на батька, а самі військо розставили

по всіх маєтках, озброїлися до зубів, та однаково їх не боявся Кармалюк. Люди не виказували його, ховали, берегли скрізь і завжди. Але знайшовся один підпанок із шляхти, вистежив Кармалюка в лісі, бо дуже йому золота панського закортіло. Вистежив і дав знати в економію. Військо гналося за Кармалюком з самого ранку аж до вечора і спіймали його в голому полі, бо підстрелили в ногу. Коли б не куля в нозі, вони б його тільки й бачили. Але куля не пускала. Скрутили мотузком руки вашому батькові — і в тюрму. Їхній суд був скорий. Знову побили на майдані дубцями, закували руки й ноги залізом, та й погнали од нас. Погнали на Сибір у каторгу, бо там ліси дрімучі, сніги глибокі і людей нема. Ні, він не розбійник, ваш батько, правдивий він чоловік, дітки!

— Діду, а тато ж до нас все одно прийде! Правда ж прийде? — заворушився крізь сон Остап. Діброва пригорнув його до грудей, погладив по голівці.

— Прийде, дітки. Дай Боже, йому здоров'я тільки, — заспокоює дітей бандурист.

Марія слухала його оповідання і принишкла біля вікна. Їй було боляче, що не вона, а бандурист Діброва розповідає синам про батька. Не може Марія їм розповідати. Не раз, бувало, обсядуть її діти, розкажуть та розкажуть про батька, а вона тільки почне, одразу сльози набіжать, у горлі пересохне. Тікає Марія від синів з хати на подвір'я, і там плаче довго й гірко, поки сини й поснуть. Поволі засинають діти, дрімає й дід.

— Маріє, клади їх спати. — тихо каже він, і Марія, немов сполохана, одсахується од вікна.

Вона бредє сновидою до тапчана, вкладає дітей покотом на чистому ряденці.

Старший, Іван, не спить. Він обхопив руками голову, схилився на лежанці. Закусив полотняний рукав сорочки, щоб не показувати плачу, але Марія помітила, як злегка здригаються його худі дитячі плечі. Що йому зробилося? Може, пропасниця трусить? Марія торкає його за голову, та він стріпеє чубом, скидає її руку з своєї голови. лепотить, ковтаючи сльози:

— Неправда ваша! Батько не прийде... Ніколи не прийде... Дід обманює нас...

Марія докірливо глянула на бандуриста, замахала рукою, щоб він мовчав і не озивався більше до хлопця. Ось до чого призвела його казка про Кармалюка! Син уже дорослий і все розуміє. Навіщо було ятрити його дитяче серце!

Іван, не підводячи голови, повалився на тапчан обличчям до стіни, притих, обійняв за плечі малого Остапа. Він більше й слова не промовив, наче одразу заснув. Марія бачила, що він не спить, але знала: хоч кричи на нього, хоч лай, а більше й слова не почувеш від нього, такий впертий і потайний.

Всі послули. змучені роботою, настирливими думками, тривогою. Марія спочатку чула глухий стукіт нічних сторожів біля

мастку Ханенка, що недрімно ходили довкола. Сторожі перегукувались ясеновими калаталами, щоб пан повсякчасно чув — не сплять сторожі. Марія думала, що, може, о цій порі до неї прийдуть челядники, знов заберуть до двору і будуть мучити цілу ніч за Кармалюка. Хіба ж вона знає, де він тепер? Заслали в Сибір, а тепер і не вірять самі тому. Все думають, що він утік звідтіля і десь тут по лісах ховається. Де ж йому тут ховатися? Коли б ховався, то прийшов би хоч до дітей.

Стукіт калатала глухне, даленіє, і Марія вже не чує, як валують собаки на хуторі за рікою. Глибокий сон упав на село. Навіть верховіття коренистих яворів коло ставу притихли. Солодка дрімота огортає Марію, і вона лежить холодна й німа, не чуючи свого натруженого тіла. Але навіть крізь сон Марія чує, як тихо деренчить шибка в причільному вікні. Настирливо, тонко, наче вітер б'є у вікно. Жінка чує те бряжання все ясніше й ясніше, а підвестися ніяк не може. Ось уже вся рама гуркотить, і Марія схоплюється. «Гайдуки прийшли! На стайню зараз поведуть», злякано стукотить серце.

Марія біжить у сніи і стоїть там біля дверей, може, хвилину, а може, й дві, прислухається. На селі тихо і мертво. Гуральня, як зупинилася вчора, так і досі мовчить.

Під дверима хтось зітхає, торкаючись рукою дерев'яної закрутки.

— Хто там? Чого вам треба? — питає жінка.

— Маріє, відчини, — озивається чоловічий голос.

— Хто ж ви такий? — допитується Марія.

— Це я, Маріє, відчини...

— Боже мій! Що це робиться! — тихо скрикує Марія і відчиняє двері.

Він ще й порога не переступив, як вона кинулася йому на груди, схлипуючи й примовляючи:

— Устимочку! Рідний наш... прийшов таки...

Вона чує в складках Кармалюкової одежі пахощі осіннього листя, дух лісового моху і вогкість болота. Вона торкається долонями його обличчя. Густа, неголена борода коле їй пальці. Марія впізнає його високий, з горбинкою орлиний ніс.

— Ти одна в дома? — питає Кармалюк.

— Ні, Діброва прийшов переночувати, — відповідає Марія.

— А дітки ж як наші? Здорові? — шепотить Устим.

— Здорові, Устиме, хвалити Бога... — радіє Марія.

Кармалюк обіймає за плечі дружину, гаряче шепче їй в лице:

— Остал, либонь, виріс уже? А мене вони ще не забули?

— Де там! Щодня тільки й мови про батька. — каже Марія.

Кармалюк ставить у воднику високого списа, уважно замикає на засув сінешні двері і притаєно, немов крадучись, входить до хати. Йому в обличчя віє теплий людський дух, пахне яблуками, чути рівне і глибоке дихання синів на дощаному полу. Все таке рідне й дороге йому тут, у цій хаті. Широка дубова лава

під вікном, старий мисник з череп'яним посудом, лозова колиска стоїть на печі, ясенова розмальована скриня, де лежать Маріїні і його пожитки. Сосновий стіл, накритий білою скатеркою, окраєць хліба на столі, сільниця і старий ніж, якого він зробив колись із старої коси.

Кармалюк сідає до столу і хоче розповісти Марії про важкий шлях каторжника на рідну Україну, до неї, Марії, до своїх синів. Він тікав степами, і Марія не знає, які то степи. Вона навіть не уявляє, як йому було важко пробиратися з тавром каторжника на лобі. Устим може їй показати ще й сліди від іржавих кайданів на руках. Не скоро загоїться роз'ятрене залізом тіло. Про все готовий розповісти дружині Устим. Тільки одного не скаже. Приховає від неї, що тиняється на Поділлі по лісах давно. Все жде, поки пани заспокояться, прочитавши публікацію про його втечу, коли вони забудуться трохи і військо з своїх маєтків відішлють назад до Кам'янця. Він не скаже Марії, як не раз підкрадався ночами до хати і сидів аж до зорі в садку, не зводячи очей з її вікна. Він бачив тоді Марію здалека, чув плач малого Остапа, але остерігався засідки, що оточувала подвір'я, і в хату не заходив. На світанку він знову пробирався до лісу і сидів там увесь день, ждучи своїх хлопців на пораду й розмову. Бо коли Марія те все почує від нього, то гостро осудить його поведінку, і Устим краще змовчить про це, утайть від неї.

— Устиме, послухай мене, — ставить на стіл дерев'яну миску з картоплею Марія. — Нещасні ми без тебе. Або вернися до нас, або роби щось із нами. Може, вернешся? Пан простить тобі все. Він мені вже переказував. І будемо ми знову мирно й тихо робить коло свого ґрунту, дітей будемо доглядати... Ну, зглянься хоч на синів своїх. Пропадуть вони без тебе, і я піду на той світ одна...

Пробудився на лавці старий Діброва, впізнав Кармалюка і кинувся до нього, ненароком торкнувши струну на бандурі. Струна забриніла тонко, журливо, немов заспівала. Кармалюк стрепенувся.

— Батьку наш рідний! Очі мої стуманіли тебе виглядаючи, — припав йому до плеча Діброва. — Всі люди тебе ждуть...

Устим одвів діда рукою, взяв з миски картоплину, присунувся ближче до жінки.

— Маріє, нащо ти таке говориш? Он чуєш, що дід каже? Мене ждуть люди, такі, як і ти, нещасні...

— Іване, Микольцю, дітки мої... Остапе... Тато ваш повернувся. Не бійтеся його... Просіть тата, нехай зостанеться біля нас, — мов крізь сон, несамовито стогне Марія.

Кармалюк устав від столу, люто блиснув очима на Марію, але стримав себе. До нього несміливо підходили сини, худі, тонконогі, в сорочках по коліна. Устим вийняв з-за пояса обидва пістолі, поклав на вікно. Взяв на руки середульшого Остапа:

— Ого, який ти виріс, козаче! А ви, Іване й Миколо, чого засоромилися? Сідайте-но лишень мені на коліна. Я вас гостинцями почастую. Аж від самого синього моря гостинці, — і він по черзі поцілував усіх трьох синів у губи. Діти зморщились від колючої бороди і гіркого тютюнового духу.

— Чумацької тарані вам привіз. На морі рибалки подарували. »На, Устиме, — сказали, — одвези своїм синам« ... Беріть, діти, їжте...

Сини скопили обіруч по рибині і не знали, що їм робити: батька розглядати чи рибу їсти? Марія притулилася до одвірка і фартуха не одриває від очей, плаче. Вона прислухається до тихої ночі, і кожен звук надворі боляче б'є її в серце, обгортає тривогою за Устима. Вона вже й сама не рада, що збудила дітей, так і не поговоривши з Устимом наодинці.

— Маріє, а ти чого там стала? Ходи-но до нас та просидимо вкупі, — звертається до неї Кармалюк, пригортаючи синів.

Марія підійшла до них і сіла край столу.

— У мене, Маріє, коло Херсона є побратим один. Земля там дуже родюча, вільна земля... Так от я думав-думав та й вирішив перевезти вас туди... Там вас ніхто не знає, люди в тім краю добрі, а мені це зовсім розв'яже руки проти шляхти... Прилечу з своїми хлопцями серед ночі, скоплю вас на коней, і прощай, пане Ханенку, назавжди... Поїдемо, Маріє?

— Не знаю, — непевно відповіла Марія. — Тут моя хата, батько й мати... На одному цвинтарі увесь рід наш лежить... Хто мені там рідня?... Кажуть, там садків немає, і калина в березі не зацвіте...

— Таточку, не їдь! — хлипнув Остап, а за ним Іван з Миколою:

— Не їдь!

— Не кидай нас!

Кармалюк пригорнув дітей до серця, метнув гострий погляд у вікно:

— Тихше, дітки... Ви нікому не кажіть, що я до вас приходив то я буду з вами жити. Я не йду від вас, діти. Я вже зовсім вернувся... Вкупі будемо... Я он матері й чоботи привіз. Добрі чоботи, юхтові. Візьми там у торбі, Маріє...

Вийняла Марія чоботи: легкі, з рантом, мідяні підківки на закаблуках. Чоботи скрипіли, пахли дьогтем, і вона довго розглядала білі цвяшки на підосві, немов хотіла полічити їх. Смуток і тривога одразу зникли, і на серці стало спокійніше.

— Бережи їх, Маріє... А підросте Іван, йому віддаси, — сказав Кармалюк.

— Отамане, — озвався бандурист Діброва, — а що ж мені робити? Пора б уже хлопців скликати...

— Знаю — подождіть трохи, діду, я скоро подам гасло. буде й вам робота — відповів Кармалюк.

— Слухаю, — кивнув головою Діброва.

На сонному шляху несподівано затупотіли коні, і Марія кинулася до дверей. Але спокійний Кармалюк ніби й не чув того тупотіння. Він поволі одніс синів на тапчан, заткнув пістолі за пояс і зупинився серед хати мовчазний і задумливий. Вершники вже промчали вулицею повз хату, і глухий стукіт кінських копит скоро завмер десь на горбі, біля панського маєтку. Марія перехрестилася.

Тиху ніч розітнув довгий і голосний свист.

Кармалюк ворухнувся і почав слухати той свист, що лунав над селом, тривожний і голосний. Дослухавши, він підійшов до дітей:

— Спіть, дітки, не бійтеся. А я вийду та гляну, чого воно свистить серед ночі і людям спати не дає? Дня йому мало, чи що?

І Марія навіть не зогледілася, коли Устим вибіг з хати. Вона навіть не почувла його притаєних кроків під вікнами. Наче крізь землю провалився чоловік. Вийшла в сіни — списа у воднику нема. Відчинила двері на подвір'я — порожньо. Тільки зірниця палахкотить на небі, тремтлива і ясна, мов жарина...

7

... Кармалюк ішов полем мовчазний. Похилив на груди голову, поспішаючи до глибокого яру. На серці йому тяжко, обгортав жаль за синів, ятрили мозок пекучі думки про Марію. Він так і не попрощався з синами й жінкою, не сказав бандуристу Діброві як йому і куди йти сьогодні вранці. Жаль за рідними стискував його вуста. Кармалюк міг би затриматися в селі, міг би зустріти на греблі вершників пана Опаловського, але вже займалася зірниця, стало видно і зустріти шляхтича Опаловського — це означало остаточно виказати себе і всіх своїх хлопців...

На горбку він зупиняється, ще раз глянувши на рідні Головчинці. Село стоїть, як і колись, під глеюватою горою над ставом, тихе і приплюснуте до землі. Тільки маєток біліє, мов крейдяна скеля, в густому парку, підіймаючись високо над похилими й бідними хатками. Ген там, за явором, стоїть і його хата. Мабуть, Марія в ній і досі не спить. Чи була вона цієї ночі в маєтку, коли він чинив справедливий суд над Ханенком? Щось не помітив її Кармалюк, хоч і пильно придивлявся в натовпі до кожної жінки. Добре зробила Марія, коли не прийшла. Її там не бачили, значить, вона — не співучасниця в його ділах. Хай краще синів доглядає і до його справ не втручається. А сини добре ростуть! Остап за ці чотири роки так вигнався, що й не впізнаєш. Що то він зараз робить? Кармалюк уявляє собі середульшого сина Остапа: скоцюрбився бідний на голому тапчані, тараню з рук не випускає. Що йому сниться такої ночі? Може, сине море, якого він ніколи не бачив, і в ньому золота рибка плаває?

Устим повік не забуде того дня, коли Марія принесла до тюрми малого Остапа і плакала, дивлячись, як гнали Кармалюка

етапом у Сибір. Іван стояв біля неї, насупивши брови, навіть не хлипнув, а Остап все рученята простягав до батька, веселий такий, радісний: просив яблука. Де ж того яблука було взяти Устимові, коли на руках і ногах залізні ланцюги? Навіть пригорнути не міг Остапа на прощання. Може, в ту мить і народилася в ньому неугасима любов до середульшого сина, бо скільки ходив по етапах, скільки виблукав у подільських лісах, — найдужче щеміло серце, коли Остапа згадував і той прощальний день біля тюрми. Іван та Микола теж його рідні сини, Устим і їх любить, але не такі вони втішні, як малий Остап, і любов до них звичайна.

— Горе їм, горе, — зітхає Кармалюк, вступаючи в лісові хащі. — Прокинуться вранці, і Остап знову буде бігати по хаті, шукаючи батька. Що йому на те відповідь Марія?

На селі вже співають треті півні, і Кармалюка той спів примушує бігти лісом, щоб не думати більше про Головчинці. Там хата його стоїть похила, в ній діти ще сплять, навіть у сні виглядаючи батька, там Марія, зажурена, сидить біля вікна.

— Що тобі, отамане? — здивовано запитує Захар Блажкун, що досі мовчки йшов за Кармалюком і не наважувався порушити його думок.

— Га? Нічого... То я так...

— Може в тебе що болить? Чи не захворів, бува? — допитується Захар Блажкун.

— Ні, брате. Так чогось не весело... Марія от з думки не йде... Не хоче переїздити в Таврію, на волю. Що я їй зроблю? Тільки серце ятрить...

— Давно я тобі казав, отамане, — заспокоює Блажкун, — треба нам кидати ці краї. Тут нас уже всі знають і важко стає... Биймося до Вінниці чи на Житомир — там, на новому місці, нам воля буде. Я ті краї добре знаю. Далека путь завжди чоловікові серце заспокоїть.

— А я і не знав цього, — гірко всміхається Кармалюк. — Гнали мене на Сибір, а серце не заспокоювалося. Все про вас думав... Мене вже ніяка далина не заспокоїть.

— Та я не про це, — виправдується Захар Блажкун. — Там, у Новій Синяві, у мене хата своя, люди добрі. Подумай, Устиме...

— Люди скрізь добрі. Їм тільки очі треба розв'язать, — каже Кармалюк.

— Ну, от ми й розв'яжемо. Тут уже розв'язали, треба далі йти, — настоює Блажкун.

Кармалюк мовчить.

Покручена і висока стежка, нарешті, обривається біля глибокої печери, що заросла густими кущами колючого терну. В печері блимає вогонь, при вході стоїть варта, вклоняючись отаману. Кармалюк входить до печери. На постелі з дубового листа, кругом пригасаючого багаття, сидять його люди. Побачивши Усти-

ма всі стали, а Данило Хронь навіть козирнув за старою солдатською звичкою, яку мав його покійний батько. Як старший сьогодні біля багаття в печері, він доповів Кармалюкові:

— Так що все достеменно сповнили, отамане, як ти наказав. Півсотні дубців одміряно Ханенкові.

— А не більше? — запитав Кармалюк.

— Ні. Рівно півсотні, — запевнив Хронь.

— Гляди мені, — погрозив пальцем Устим.

— А до всього, — продовжувала Хронь, — ще й прибуток собі маємо. Де ви там, хлопці?

Наперед вийшли Мирон Волошка і Тимко.

Глянувши на побитого Мирона, Кармалюк похитав головою:

— Прийшов таки, Мироне. Видно, панська ласка далася і тобі взнаки. Не витерпів?

— Не сила мені, Устиме. Хай воно пропадом пропаде...

— Я так і знав. А де ж Опанас? — запитав Устим.

— В нього жінка тяжко хвора, мабуть, помре, — пояснив Хронь.

— Передайте йому сьогодні грошей. Сто злотих, — наказав Кармалюк і, підійшовши до незнайомого парубка, запитав:

— А ти хто будеш?

— Я — Тимко Гречка. Сирота. Наша хата стояла в ковороті, а як батька привалило дубом у лісі, а мати померла, то пан хату забрав, а мене в наймити продав. Ви повинні б знати мого батька...

... Устим, скориставшись посвятою парубка в побратими, яка зараз відбувалася в темному кутку, присів до багаття. За ним опустилася на дубове листя і вся його старшина: Захар Блажкун, Ілько Сотничук, Данило Хронь. Вони запросили до себе Мирона Волошку, і він теж сів біля них. З далекого кутка печери, де поздоровляли чаркою парубка Тимка Гречку, долинали приглушений регіт і тихі голоси.

Кармалюк мовчав якусь хвилю, ніби дослухався того гулу в печері, набиваючи тютюном люльку. Потім вихопив двома пальцями жарину з багаття, поклав її в чубук. Попихкуючи міцним самосадам, почав розмову:

— Виходить, браття, не з руки нам отут лишатися далі. Облава сюди нагряне ще до схід сонця. Так що снідати сьогодні будемо у новій оселі. Деся аж біля Літина. А ти, Захаре, полічиш усі гроші, і треба їх людям роздати. Більшу половину головчинецьким, як вийдуть у поле картоплю копати, а решту на ярмарку в Літині. На картоплю піде Захар з Мироном, на ярмарок — старий Діброва. Він знає, кому і скільки грошей належить дати...

Ватажки ствердно похитали головами.

Один тільки Данило Хронь скривився незадоволено від тих слів і понуро опустив голову. Після того, як він самовільно обібрав шинкаря в Летичеві, привласнивши собі забрані гроші, Ка-

рмалюк тримав Данила Хроня завжди під рукою в себе, не спускаючи з нього очей. Він не осуджував перед повстанцями Данила, свого давнього товариша в солдатах, але й не хвалився більше ним. Раз породжений сумнів і зостався в Кармалюка надовго. Данило Хронь відчував це, і ось уже півроку все намагався заглидити свою провинку перед Кармалюком. Тому й вихопився зараз наперед:

— А як же буде з корчмою? Корчма називається Шляхова, і в ній часто ночують багаті... Сам усе вистежив...

— Підожде корчма, — роздратовано кинув Кармалюк. — Треба зараз мізкувати про зимівлю. Знову морози вдарять, снігом замете. Що тоді?

— То правда. Зима — не тітка, — тихо відповів Данило Хронь.

— І треба подумати ще про одне велике діло, — почав Кармалюк, насупивши брови. — Живуть кріпаки на землі в нашій окрузі, панщину роблять од зорі до зорі. А що виходить? Виходить, що панам мало того, і вони беруть з людей ще й податі. Подушне, дворове, повіконне, за худобу, за землю, за воду, за ліси й пасовиська. Тільки за повітря ще не беруть і за сонце, яке гріє людей... Беруть податі, аж пальці знать. Нащо беруть, питаю я вас? Хіба у Варшаві і в Петербурзі мало золота? Ні! Багато. Але воно пливе і пливе туди ще, з нашого поту і крові. То чи годиться ж нам випускати те золото за податі з нашої України? Не годиться. Хай краще воно в людей наших зостається. Воно — людське, народне, те золото!

— А де ж ти його добудеш? — підвівся Захар Блажкун.

Кармалюк примружив око і, пустивши клубок густого диму кризь вуса, пояснив:

— Податі гребуть увесь рік, до самого Різдва, і все на золото обертають. І в тому золоті лежать останні людські сорочки, народні сльози там. Під Новий рік везуть гроші у Варшаву, бо вони вже називаються — коронний скарб... Його приймає царів брат у Варшаві, Костянтин. Зараз цей скарб лежить у Летичеві. Зимом його повезуть... Цього року, як видно, зима буде знову голодна, і гроші людям дуже здадуться...

— Благословляй, отамане. Згодні! — підвелися старшини.

— З Богом рушати. Скоро сонце зійде, — устав Кармалюк.

Його високу постать побачили хлопці з далекого кутка печери і підійшли до своїх старшин. Виходили з печери поодиночі. Вхід знову привалили кам'яною брилою. Гуртками, по кілька чоловік, рушили назирці один за одним вглиб лісу. Перед ними лежали непрохідні нетрі. слалися грузькі болота і плавуни. Захар Блажкун прокладав шлях. Вогкий дух прілого листя підіймався від землі і неприємно лоскотав ніздрі. Між голими кущами сріблилося обважніле останньою рососою павутиння. Верховіття вікових дубів червоніло від ранкового сонця.

Устим Кармалюк ішов за своїми людьми останнім.

(Далі буде)

Облудний «літературний НЕП», в Україні

Від часу «святкування» 300-річчя приєднання України до Росії і донині советська преса в Україні і в цілмі ССРСР намагається створити враження, що вже прийшла нова фаза в розвитку літератури й мистецтва — фаза більшої свободи розвитку національних культур, зокрема української. На останньому з'їзді письменників України згадувалося про «український буржуазний націоналізм», але значно притишеними голосами, ніж це робилося раніше, і прізвищ вголос не було названо — третій з'їзд, покищо, принаймні, обійшовся без жертв. Київська преса повідомила про (нарешті!) вихід із друку «Історії української літератури», без якої мусіли обходитися літературознавці і студенти високих шкіл УССР ось уже близько десяти років. Видавництво «Мистецтво» випустило кілька художніх альбомів-збірок: Сластьона, Шовкуненка, до друку готується альбом-працю І. Іжакевича й інших. Вийшов великий фотоальбом «Київ», непогано виданий. Симфонічні оркестри почали виконувати твори Лисенка, Стеценка, західньоукраїнських композиторів. З'явилося повідомлення про кілька нових опер Данькевича, Кос-Анатольського й інших. Київська Кіностудія Художніх Фільмів має в 1955 році випустити аж 38 повнометражних художніх фільмів (за пляном...). На екрани УССР вийшов новий фільм за ондойменним романом О. Кобилянської — «Земля» з кращими українськими акторами в головних ролях і з музичним оформленням, що його написав композитор Гомоляка (якого рік тому нещадно критикували за «перебільшену» увагу до українських народніх мелодій у симфонічних творах). Навіть щобільше: в Румунії відкрили кілька шкіл — «українських гімназій», де вчать українські діти українською мовою, а румунський уряд відступив на ці школи немалі гроші.

Зовні все це видається імпозантно, пісок межі очі кидається вправною рукою пропагандивних пройдох на зразок Еренбурга. Однак, на практиці — нічого не змінилося, якщо не враховувати кількісного збільшення мистецьких творів різних жанрів, включно з виданнями для дітей. Кількість у мистецтві нічого не значить.

Як учора, так і сьогодні література, кіно, опера, театр, музика чи вокальне мистецтво в Україні змушені бути в першу чергу пропагандивними голосниками московського Політбюро. Хоча преса й пише менше про те, що «література — це колесо й гвинтик загальнопролетарського діла» (цитую з пам'яті Леніна). Хоча Максим Рильський у промові на третьому з'їзді письменників України і говорив, що «у нас завжди було право на лірику», відповідаючи вголос одному з початківців, який написав у листі: «Тепер, здається, вже й лірика дозволена... Хоча й з'явилося кілька книжечок-казок для дітей, із текстами без політики — але як у казці і про політику говорити? Однак, на недавно закінченій конкурсній плякатній виставці премії дістали плякати, скеровані проти «буржуазних націоналістів і буржуазних «предрасудков» на Україні»; на конкурсі п'єс-одноактівок було нагороджено п'єси, в яких вихвалляється колгоспний лад, стахановців тощо. У виданнях для дітей — 90 % всіх книжок заповнені віршами про «Батьківщину — ССРСР», про колгоспні ланки, піонерські загони, ленінців тощо (останні збірки Забіли, Неходи, Бичка й ін-

ших). Літературна критика продовжує вихваляти мистецьки безпомічний «Вишисмо Сталіна портрет» П. Тичини, вимучену поему для дітей. В ательє Київської кіностудії накручують фільми російські, узбецькі і вірменські бригади, а українцям залишено лише два ательє і покищо становище не змінилося. Та не можна й сподіватися великих змін, бо українських режисерів можна порахувати на пальцях, а решта — Соловйови та Гочишнікови, які прийшли з Москви на місце раніше розстріляних чи засланих українців — діячів ВУФКУ.

Український державний танцювальний Ансамбль під керівництвом Вронського і далі плекас або ж лише народні танки, або ж і танки «народов російской федерації» та сателітних країн. Не можна думати про розвиток українського балетного мистецтва, бо ж над балетом — попри кілька свіжих речей, як, наприклад, «Маруся Богуславка» чи «Лілея», — над усім тягить московська школа танку, рутинна, випробувана, зам'яніла. У виданій у 1954 році Інститутом Літератури Академії Наук УРСР «Історії української літератури» що не сторінка, то несусвітнє фальшування, починаючи від того, що староукраїнську літературу княжої доби віддається, або ж ділиться між Україною і Росією, дарма, що в ті часи ніякої Московщини (не то, що Росії) не існувало. Академія Наук УРСР видає лише 10 кварталників — праці різних своїх інститутів — українською мовою («Медичний журнал», «Біологічний журнал» тощо), а решта видань — російською мовою...

Характеристичний приклад: ще в 1948 році у Києві було випадково серед архівного матеріалу знайдено прекрасний твір композитора М. Колачевського «Українська Симфонія», написаний 1886 року і ні разу прилюдно не виконуваний через царсько-російські цензурні утиски. Твір було загублено, композитор помер. Випадок повернув «Українську Симфонію» музичному світові. Твір виконувано самою лише Дніпропетрівською оркестрою філярмонії біля тридцяти разів. Уміле використання автором українських народніх мелодій принесло «Українській Симфонії» швидкий успіх і популярність. Кілька разів її було трансльовано два роки тому по радіо. Але... і досі «Української Симфонії» М. Колачевського не видно друком. Чому? В якій країні, знайшовши якусь культурну цінність, не стараються її негайно ж закріпити, увіковічнити, не дати їй пропасти вдруге? Всюди — тільки не у «вільній» радянській Україні!

На протязі вже кількох років в УРСР не було ні одного повного видання творів Тараса Шевченка, а тільки «вибране». Вибране, переbrane і сто разів покрасне. У кожному «вибранім» виданні большевики викидають, приховують від народу, а особливо української молоді такі твори геніального поета, як поему «Марія», твори на релігійні теми або ті, в яких Шевченко картає гетьмана Хмельницького за вимушений крок приєднання України до Росії («Якби ти знав, Богдане п'яний...»). Кілька років тому знайдену поезію Лесі Українки, що починається словами «Мріє! Не зрадь, я так довго тужила» і в якій поетка просить в Україні дати їй крила і вогонь для борні за волюлюбимої Батьківщини — советське українське «літературознавство» тлумачить, як «ідейну, соціалістичну поезію»... І сам Максим Рильський, намагаючися повірити, що «і лірика вже дозволена» — напевно не вірив у те, що говорив. Адже йому вже

не треба, як нам тут, на еміграції, вишукувати з різних джерел прикладів. Усі останні видання творів М. Рильського — поголовно і тотально «вибрані», у них ні сам поет, ні його читачі не знайде Максима Рильського — лірика, мислителя, а тільки советського пропагандиста.

Ось яка сумна картина малюється, коли придивитися з увагою на той «літературний НЕП», який тепер в УССР почався. Ніякої «нової літературної політики» там бути не може, бо надання свободи творчості в Україні означало б швидше витравлення, випечення всього нанесеного московською культурою і пропагандою в Україну, всього чужого і штучно підтримуваного окупантом в українській культурі. Не може бути при політичній неволі — волі духовної.

Леонід Полтава

ОДИН З ДОКУМЕНТІВ РУСИФІКАЦІЇ

Нещодавно київське видавництво «Мистецтво» видало фото-альбом «Київ» з метою, очевидно, показати ще й досі далеко не до кінця відбудовану столицю України після війни, — з найкращого боку. В альбомі фотографовано все дуже скупчено, тісненько, за виключенням широкого Дніпра, якого в рамки не взяти. Кілька новозбудованих будинків на Хрещатику, стадіон, літня сцена; кілька облич, які нічого нікому не говорять... Але що найцікавіше: майже відсутні фото з на-

писами. Сучасні московські русифікатори України знають, що та кож і за кордоном слідкують за тим, що робиться в Україні. І вони намагаються «дипломатично» оминати те, що самі ж роблять. Бачимо все ж кілька написів українською мовою над кіном чи театром, та не бракує й російською мовою...

Не маючи змоги подати тут тих фотодокументів, публікуємо один, про який не подумали мабуть московські «господарі» в Україні. Один примірник такого фотоальбому прийшов на приватну адресу. Тричі написано слово Київ на поштової обгортці альбому. І тричі — по-російськи: «Киев». Послано із столиці України... місяць тому. Після «буйних» святкувань 300-ліття приєднання України до Росії, після облудних криків пропаганди про «Українську Соціалістичну Державу», якої, мовляв, не зміг би збудувати український народ без «старшого брата». І ось — один із багатьох документів, до чого той «брат» в Україні прагне і чого вимагає, на щастя, без великого успіху навіть у великих містах.

Євген Маланюк

З київського парнасу останніх літ

(Скорочений передрук за згодою автора із «Л. Н. В.» кн. I. 1932, Львів)

Від Ред.: Передруковуємо з невеликими скороченнями блискучу статтю визначного поета і літературного критика Євгена Маланюка, написану понад 20 років тому. В наступному числі постараємося познайомити читачів із останніми збірками творів М. Бажана, щоб таким чином доповнити поетичний портрет цього великого змарнованого в умовах совєтської в'язниці українського поета, якого не безпідставно ще в 1934 р. Євген Маланюк назвав одним із найсильніших поетичних талантів в Україні. В даній статті розглядається перші книги М. Бажана: «17-тий патруль» (1926), «Різьблена тінь» (1927), «Будівлі» (1929).

* * *

... Літературний ренесанс року 1917, що з такою потужністю почав був розгортатися під час наших державних спроб у воєнній добі нашої революції, і що з таким напруженням, всупереч пізнішій окупації, — продовжував своє тривання, означуючи його вимовними літературними фактами, — протягом останніх літ і навіть місяців додушується Москвою, очевидно, «в ударном порядку».

Полишаючи покищо реквієм на повищу тему як матеріал для майбутньої статті (хоч додушування Сталіним літератури української має сенс досить двозначний і не конче реквіємний!), — зупинимось на цікавій літературній постаті сучасного Києва, що з'явилася й формувалася власне в часі загостреної нищительної чинности совєтського царизму в царині української культури.

I

Постать Миколи Бажана, що досить хутко виросла на тлі літературного Києва за які 4-5 років, надзвичайно надається для спостережень над долею цілої української творчости в цім донедавна ще «александрійським» осередкові нашого мистецького життя, чи вірніш — лишень тривання.

Справді, твердий апарат совєтського царизму в Україні так підкреслено пляново керував духовним життям нерозстріляних решток нашої народної культури, що жадній «акулі імперіялізму» на Заході, звичайно, й ві сні не снилися «еластичність», «зручність» і «доцільність» рафінованих способів удушення й затруювання потенційно-могутньої культури української. Адже і так ця культура, не від Леніна починаючи, адміністраційно звужена була до розмірів «красного письменства», «Київської Старіни» і «руско-малоросійських труп». Та тепер у большевицькій дійсності навіть і увияти собі не можна, наприклад, опублікування деяких дійсно революційних віршів Олеся, вже не кажучи про те, що неможливою фантастикою тепер були б колишні вистави в театрі Садовського... — «Гетьман Дорошенко» Л. Старицької і її ж такий яскраво протиросійський «Останній сніп»...

До нудоти огидні «вернопопданіческіе чувства», що у нормальної людини за довоєнних ще часів викликали майже фізіологічну реакцію, —

нині є повсякчасною атмосферою підсоветського письменника (і мистця взагалі, бо навіть і щодо музики російський офіціоз — «Літер. Газета»... офіційно проголосив дефініцію: «музика — ето агітація»).

Але тиснення цієї атмосфери і її поліційно-чекістська насиченість — такі, що про них не могли й мріяти ні Аракчєєв, ні Микола І, ні Столипін. Даремна річ розповідати подробиці і піддавати аналізу цю атмосферу: її добре уявить собі кожен бувший російський «підданець», але її ніколи не зрозуміє людина, що завжди жила по цей бік євразійської імперії.

М. Бажан в цій атмосфері потрапив рости, як поет.

2

Отже зі свідомістю складу, запаху й тиснення советсько-літературної атмосфери перегортася сторінки трьох... книжок і не можеш з почуттям пошани не подивляти такої зовсім не «традиційної» волі автора, який мимо всього і крізь все активно хотів стати і ставав поетом та ще й свідомо не пересічної міри.

Такими волевими явищами наша література не дуже багата!

Воля протинає всі три книжки Бажана і кожна книжка є переможним етапом на труднім і довгим ще шляху автора, що частину його він пройшов не так легко, про це свідчать і рани і, розуміється, неминуча покаліченість поета. Підкреслюється це загальною деформованістю його дотеперішнього доробку загальною понівеченістю його конструкційних підприємств.

В умовах режиму, під котрим мистець мусить творити з повсякчасною думкою про цензуру, жандарма й Соловки, коли надхнення, чи, конкретно кажучи, година несказаного творчого напняття івалтується, мертвіє і холодне при спогаді про тупий наган нещадного ворога всякого українського, навіть просто людського слова, — в таких умовах творити мистецькі вартості є річчю технічно неймовірною.

Та у випадку з Бажаном справа ускладнюється ще й особою самого мистця. Історія підсоветського періоду нашої літератури дасть не мало клясичних прикладів «традиційної пристосованості». Не тільки «хлопчини про все», вегетували й вегетують в атмосфері советського сірководня безкарно для своєї артистичної природи, але ми вже бачили, коли й досить національної конструкції ліричні інструменти немилосердно різали істинно-руського камарінсько і, що найстрашніше! — почували себе по таких пописах майже не зле...*)

*) Так, наприклад, В. Сосюра на оголошенім соввладодою конкурсі «Відповідей» на «Послання» скромного автора цих рядків (Л. Н. В., кн. XII, р. 1926) одержав першу нагороду за свій проєкт «Відповіді», а при тім і неабиякий гонорар. «Мобілізатор зарізяк з битого шляху» (як назвав мене колись Коряк) на цім місці тішиться, що п. Сосюра зробив на нім такий «добрий інтерес»!

Від Редакції «В. III.»: Вірнопідданий критик Коряк закінчив свій «інтерес» із продаванням і нищенням української культури у мурах советської в'язниці, а В. Сосюра наочно показав, що й найбільші вислужництва перед ворогом не гарантують від нещастя кожного українського культурного діяча і не підвищують вислужника в очах українського народу.

... Микола Бажан, судячи по сторінках його книжок, індивідуальність зовсім іншого гатунку.

До пристосовання надається він досить слабо і на дні свого таланту не посідає того лукавого додатку, що так грандіозно допомагає, наприклад, п. М. Терещенкові культивувати свій часто такий двозначний «пролетарський клясицизм» (вираз одного совкритика) у, зрештою, незлих віршах. Всілякого «клясицизму» в творах Бажана — брак, як брак взагалі такої рідної, такої елліністично-елястичної «погідности» і традиційного «благоденствія». Отже з тим більшою увагою підкреслюємо в Бажана його «негармонійність», його виразну анти-«милослівність», його волеве, свідоме намагання прорвати стопудову атмосферу рабства і розуміємо його в цім прориванню набуту покаліченість, поламаність, місцями косноязычий крик, але крик густий і ніколи не гістеричний.

Поет з характером, та ще й українець — це щось занадто несподівано-радісне в нашій добі.

3

Початок був досить тривіальний.

»17-тий патруль« — це не зовсім стравна суміш гороху (Асеев) з капустою (Сельвінскій) на шабашово-приперченім сосі...

... Ось навімання кілька зразків із »17-го патруля«:

Бережіть, бережіть і гордіться
Найменням червоногвардійця
І прапором бойовим!

або:

Полюби ж, полюби, товаришу,
В барабані сім мідних (?) куль!...

... Але вже в цій книжці на »середняцькім« тлі советської літературчини вражають: стисла енергія вислову і схематична широчина (хоч і потенційно). Вже в цій книжці видно, з яким несподіваним напруженням автор керує своїм ростом і — попри канонізовані шаблони тем — намагається утвердити свою особистість всупереч »об'єктивним умовам«. Вже в цій книжці, де не бракує русицизмів, автор озброює свою лексику небанальними українськими (мозиль, дряговина, тужавіти) і вже в ній почувається майбутній збагачувач нашої літературної мови, уважний реставратор колишнього лексичного багатства, що так зубожіло на вузькій основі »народництва« за 19 століття.

4

»Різьблена тінь« — книга насичення і статична — є книжкою типово українською в ліпшій значенні цього слова.

В ній автор вправляється в ремеслі, конструює свою творчу постать, організовує свій мистецький арсенал. Характеристично, з якою впертістю Бажан намагається опанувати форму сонета, маючи, очевидно, здавна потяг до цієї форми, бо й »17-тий патруль« починається якимсь строфічним дивоглядом, що його автор досить сміливо затитулював »сонетом« (він повторений друком і в »Різьбленій тіні« під назвою »Підкови коней«).

Цінним є в цій книзі і те, що оскільки »17-ий патруль« тхнув »руським« духом тіхоно-сельвінської капусти, — »Різьблена тінь« є поворот до

власних джерел. І учителем цього періоду є в першу чергу Максим Рильський. «Різьблена тінь» є взагалі поворотом на Батьківщину з ялових блукань по закутках «всесоюзово отечества». І тому може аж надто в цій книзі небезпечно-рідного «супокою» в ритмі, в барвах і евфонії, може занадто в ній меду і «блакитної нестями» учителя.

Вже перша річ — октави (!) — не полишає жодного сумніву:

Осіня путь і мряка пелехата,
Рипить понад шляхом старий понурий дуб,
І листя дня, зів'яле та латате,
Прослалось стріхами обідраних халуп...

Октави ці ще не зовсім «письменні», підкресляно учнівські, але в «Різьблена тінь» є й речі ремісничо-досконалі — сонети «Розмай-Зілля». Що більше, є й справжні повнокровні твори — «Кров полонянок», почасти «Залізняка Ніч», що її псує недоречний «бравнінг комуніста» (в Одесі в таких випадках казали: «прі чом здесь старія калощі?»).

Зразком досягнень цієї книги можуть послужити строфи з «Крови полонянок»:

До долу хиляться рясні кущі багаття
І дим струною в небозвід зіперсь.
Рвучи нитки ялозенного шмаття,
Немов квітчена брость, так гнеться повна персь.
У добру вільгіть, в плідний піт
Зарошено тіла вкраїнських ясних бранок,
І рот розтерзано, і проросте на ранок
В дівочих черевах їдкий монгольський плід.
Ростуть роки, одвічний цвіт отав,
В сагайдаках сердець зотліли стріли згадок,
Та кров стару століттями нащадок
У гудзуватих жилах схороняв...

Як мінус цієї збірки — кількаразове повторення повищого образу, якого «фізіологічність», до речі, унята в бездганно-мистецьку форму («Розмай-Зілля»).

Крізь яскраве учнівство і місцями підкреслену залежність — в цій книзі проростає нова в нашій повоєнній поезії особистість автора, як поета монументальних тем, як мистця різьбарсько-архітектонічного образу.

5

«Будівлями» починається Бажан, як самостійний і дозрілий поет, і — при всій скаліченості своїй — поет цілком своєрідний на тлі літературної України останньої доби. Передусім, оскільки перші книжки, властиво кажучи, є лише «збірки», зошити віршів, більш або менш пов'язаних приблизною спільною назвою, остільки «Будівлі» є книгою, себто перш за все цілістю і цілістю, дійсно, «збудованою». Від початку до кінця книги гострий зір і тверда рука майстра, впевненість вірного й доцільного руху ритміки:

Масивін коні, п'яні коні
Мотуззя рвали, пруги шлей,
Тягли в проклятім перегоні
Тупі потвори батареї...

... Квадратний крок і коней і людей
Котився в строгім ескадроні...

(«Слово о полку»)

Рівні та прості
Лягли на морях
Дороги матроські,
Як шрами од шпаг.
Тінь неспокійна й крилата
Корсарського злого фрегата
Морями облудними буде пливти,
Струмїтиме хмуρο повз чорні борти
Вітер одвертий солдата,
Вітер хоробрих людей,
Що кричать альбатросом між рей,
Тугий, як дуга арбалета,
Прямий, як удар стилета,
Шаршавий, як іржа
Корсарського ножа.

(«Нічний рейс»).

Про намацальну, якусь барельєфну виразність метафор найбільш промовляє, очевидно, написана вже по приготуванні цієї книги і видрукована в копійнім «Літературнім Ярмарку» (січень, 1929) поема «Гофманова ніч». Ось опис корчми:

Роззявилась вона, закопана в землі,
Мов кислий рот п'яниць, де наче зуби трухлі
Стичать свічки, люючи жовтавий лій
На стіл дубовий і дебели кухлі...

... І ще один зразок опису (впрост відтворення) предметів, речей, котрому міг би позаздрити не один дозрілий письменник:

Флямандська піч розпарена, в квітках, пташках та бантах, —
Мов дівка угодована, паруючи, стоїть.
Полива жирна топиться, гладкі блищать драбанти,
Червець на них вилискує, зелінка і блакить.
Рипить підлога повагом, скриплять кульгаві двері,
І Гофман — у притулкові своїх буденних чар,
Де на пузатому старому секретері —
Перо крилате й ситий каламар...

Просто шкода такого багатства, такого люксусу в метафорах і образах для занадто статичної мало актуальної по темі — поеми, хоч в заінтересуванні Гофманом немає нічого несподіваного: Бажан і по літах своїх і по тембру свого таланту — є романтиком важкого «бароккового» типу, та й та дійсність, серед якої автор перебуває, є не менш фантастичною від фантастики Гофмана.

Що до тем, то треба нагадати ще і ще раз, що вибір їх для письменника на терені СССР (а УССР — надто!) є річ дуже «делікатна» і обмежена чуйними границями єдиної на світі цензури. Тож не диво, що свій

винятковий дар бачення і відтворення речей — Бажан мусить витратити на не завжди варті уваги теми. Наприклад — «Фокстрот»:

Струна, як бич, пече банджо,
І стогнуть скрипалі,
Щоб вік хитавсь, як в жилі жовч,
Як ртуть в гарячій шклі,
Щоб, упавши з висоти,
Запавсь, зім'явсь, зібгавсь,
Щоб розкрилися роти,
Роти голодних павз,
І заклинувся астмічний такт,
Що рве, як рану, рот.
Цинічний акт, прилюдний акт —
Розчавлений фокстрот.

Але не в цій майстерстві, не у вишуканні гострих і несподіваних рим, не в мальовничих і опуклих метафорах, не в мистецькій інструменталі і язиковім багатстві вірша — полягає центр ваги «Будівель».

Ядро книги складають дві більші речі, з яких перша — «Будівлі» дала назву цілості, а друга, що є велетенським кроком на поетичнім шляху Бажана, є тема «Розмова сердець».

Перехід від статички до динаміки є справою трудною в кожній галузі людської творчості — так у науках, як і в мистецтві. Статичність ще тяжить над творчістю Бажана (як тяжить вона над творчістю не одного сучасного українського поета). «Будівлі» — річ статична пар екселянс. Це важкі бароккові барельєфи. Але це не так мало не лише для української сучасної поезії: таких віршів не рясно знайдеш і в літературі сучасної Європи.

Твір складається з трьох частин — отже він є архітектонічним триптихом: I — Собор (готика середньовіччя), II — Брама (барокко, гетьманщина) і III — Будинок (сучасся, натурально фантастичне й «абстрагова-не» — найслабша частина, мимо зусиль автора).

Ось рядки з першої частини:

У тіні пагорків, процівши потай миру,
Звучить колона, як гобою звук,
Звучить собор камінним
Мов ораторія голодних тіл і рук.
Встає вогонь святобливої готики
Як ватра віри, як стара яса,
І по-блюзнірському піднесли в небеса
Стрільчасті вежі — пальців гострі дотики.
Рукою обійми холодні жили твору
І дай рукам своїм німим
Піднести серце власне вгору
На грановитих списках рим,
Щоб в очі скнарі темних веж
Заглянуло воно, мов дзвін сухий, забилося,
І тінь впаде від пальців веж, як стилос...

... Встав собор на славу феодалу,
Яскиня віри, кітло прощ,
І на лункій тарелі площ
Вже дзвін його упав помалу,
Мов мідний шаг...

Друга »бароккова« частина, як це не дивно, менше вдалася авторові:

... То брама пристрасті пригноблених і лютій
Старих століть, одягнені в шарлат,
Тоді здвигав дзвіниці злотокуті,
Мов пипні бунчуки, бундючний гетьманат,
Тоді, немов тремкий вінець
На масне волосся степу —
Поклав церкви свої Мазепа,
Поет і гетьман, і купець...

Натомість є цікаві рядки в блідій третій частині, що її мимо »абстрактності« й небезпеки перейти з барельєфа в... плякат (та ще й советський!), належить уважати за ліпшу з боку композиції:

В'їдається у степ ціпка робота та,
Як смерч поставлений донизу головою,
Трясе рівниною і двигас горою,
Мов аркуші, шари земні горта,
І вибуха, як постріл, рух,
Розряд міцних натуг.
Тут
Бує труд
І пруг
ляга на пруг,
І кут
ляга на кут, —
Луна іде навкруг
Споруд.

Безперечно, третя частина — була найлегшим завданням автора передусім тому, що вона підказана... цензурою і тому, що тема її — найбільш оклепана тема і як російська (»через двесте лет жізнь будет прекрасна«) і спеціально як советська (»п'ятилетка«, »темпи«, »строительство« і т. ін.)

Значно гірше було з першими двома частинами, написаними на такі багатющі і такі, я б сказав, актуальні теми української культури (беручи історіософічно).

Огляди на цензуру й природна у автора »циклопічність« і гіперболізм образу спричинилися до того, що конструкція і »Собору« й »Брами« не витримує страшливої ваги непропорційно накопичених метафор. Кістяк твору »тріщить«.

На авторові, мимо його значних намагань вирватися з полону своєї традиційної української природи, мститься традиційна українська барокковість і калічить його конструкційні пляни і композицію творів,

Шлях ґотики — є єдиним виходом для М. Бажан, як поета.

»Розмова сердець«, розуміється, у відповідно завуальованім вигляді (з поеми зроблено ребус), щільно підходить до проблеми, що потроху вже починає проникати в українську літературу. Це малоросійська проблема — »двох душ«, це те, що я називаю »гоголевським комплексом« української психіки. Може жаден з поетів сучасної України (розуміється, не емігрантів!) не написав таких пекучих віршів на цю тему, як Бажан, і потрапив їх видрукувати...

Зміст цієї поеми: прошуміла революція, людина (герой) боролася за зруйнування Росії, чи тої російської »Русі«, що її видумав Гоголь; але от революція пройшла, виявилось, що »Русь«... залишається й матеріально й психологічно відроджена й незнищена, »бо я — то ти, бо ти і я — завжди одно і нам упарі йти«, як каже »тінь« (чи »друга душа«, що — те ж саме).

Труський, як лихоманка, дощ.
Осіння ніч, ілка та чорна.
І б'ється на квадрата площ
Людина й тінь її потворна.
Ідуть вони. Спокійно. Вдох.
Плекають впевненість глибоку,
Що десь дано їм аркушик підлог,
Де вільно ставити крапки сухого кроку
І не боятися крапок над власним »І«...

Герой входить до дому, але так як і в Гофмана, або Гоголя —

... Постать невідома
Заходить теж сюди і не верта назад.

Нарешті тінь »матеріалізується«:

І раптом зворухнувся, ожив холодний кут,
І вийшла звідти темна постать...
Стоїть, зіпершися на трость,
В старенькім синім віц-мундирі...
— Чого вам треба, ваша мосць,
В моїй неприбраній квартирі?...
... Чому ви не спите і хто вас пробудив?..

Тінь заплутано маячливо говорить про »великий, величний російський кабак«, на якого столах »кожен серце своє розіп'яв« —

І ніхто не закрив, і ніхто не сховав
Язви велику честь.
Язва віків, язва століть,
Благословенна язва та
На тому ж небі процвіта,
Де й п'ятикутний знак горить...

Герой, патетично обурений хапається »раціональних« аргументів:

— Ти брешеш, тінь, ти брешеш, тінь,
І гниль із слів твоїх тече!

Наш день, що знявся у височінь,
Не на твоє зіперсь плече.
І язв твоїх беркі герби
З сердець здирали ми.
Віддали кабаків доми
На самосуд юрби.
Ішла юрба — моя юрба
Не бруком — по серцях!
Розбити в пень, у цент, у прах
Величний твій кабак.
І марно намагався ти
Ховать свої герби,
Ламали людям ми горби,
Щоб вирівнять горби...

... Тінь, як справжній страшний привид, як втілення всього того страшного, чим була і є Росія (кабак, алкоголь, повія, Достоевський, фальшивий поет і спеціально казньонне «православ'є» — це все перелічується в діялозі) несподівано одкриває:

— Не рви, бо я — то ти,
Бо ти і я — завжди одно,
І нам у парі йти.
І тінь моя країною бреде,
Столика тінь оця,
І не зустріла ще ніде
Зачинені серця...

... Герой вибухає гнівом і жбурляє в тінь прокляттям з силою нечуваною в нашій літературі останньої доби і... неймовірно на сторінках советського видання:

На смітниках чужих твоя сконала Русь
Собакою голодною й худою...
... Святий городовик і пристав нижчих душ,
Цей лицемірний Бог Распутіна й Малюти
Мене не подола, за ним я не піду
В його нудний учасок для покути.
І я знушаюся, глузую і сміюся
З наглядача тюрми, що ви її назвали
Струнким і ясним словом — Русь.
Мені не храм — бордель твій і трактир,
Запльовані столи — мені не сповідальні,
Ненависні мені акафисти печальні,
Надсадні молитви твоїх холопських вір...
... І всі слова твої — то терех тих інерцій,
Що зсовують серця людей на бік, —
Тому влютовуєм ми в ребра кожне серце:
Так цявх вганя в будівлю будівник.
Ти кажеш, що я твій, а я клянусь — готовий
Двулике серце розламати навпіл,
І дати псам напитися із жил,

Коли є крапля там твоєї злої крові.
Я знаю — ти живий, я знаю — ти не здох,
Кричу, кричу тоді я: доки
Ще шкутильгатимуть ляжливо-кривобоки
Серця людські по трьох сажнях підлог,
В тинкованій труні, в коробочці труни
Ковтаючи слова горлянками вузькими?...
... І клоччям котиться із уст і піт, і слизь,
Із уст, що випнулися глибоким чорним колом...
І зашморгом шляхи всі заплелись
Оцим христосикам, хлистам і богомолам.
Столоначальники, убивці, сутенерики,
Раби раба і служники слуги,
Сини російської великої гістерики
І всеросійської великої нудьги, —
Всесвітнє падло і вселюдська гнущь,
Здихайте у свій зачиненій конурі!
... І було чути, як парує вільгить,
І випар тьми, мов тінь густа, застиг,
Тлетворна тінь, де сіпається тільки
Скажений живчик на кістках сухих.
Не заховає хижка тьма
Відблиска глухої муки,
І Достоевський сухорукий
Горбатий лоб, як брилу, підійма.
І мружаться, мов ласі звірі, вилиці,
І рот слова неказані жує...

Нарешті примара щезає:

Як штопор в горло коридора
Вкрутився протяг довгий і в'юнкий.
Шарпнувшись, тіні стали строго
В чіткі і правильні рядки,
І темний кут...

Вдивившись туди,
Я не побачив там нікого,
Лиш пліснява полізла по стіні,
Де звикла з року в рік тулитись...

Натурально, що все вищеподане — в советських умовах — належало б відповідно «з'ясувати». Отже автор подає до поеми таке «післяслово»:

Чительнику! Вельмишановний мій!
Невже насправді це — цинічна містика
Розхрістана, без фігового листика?...
О ні, то я не гірш од Вас
Сам знаю твердо аж на диво,
Що бачить привиди в наш час
Невитримано і шкідливо.
... Аджеж не йти до тебе напролом,
Гамлете з спілки радслужбовців! —

вигукує автор, не без дотепності льокалізуючи цілу катастрофальну проблематику поеми на «браках в апараті» і скидаючи всю трагедію української «обопільності» на карк бідного малоросійського урядовця, цього традиційного російського «стрелочника»...

* * *

Ми призвичаїлися до всякого роду смертей — фізичних, політичних, моральних, ідейних, отже — і літературних. Тичина... Сосюра... Хвилювий... І завжди те саме фатальне коло без виходу. Завжди той самий обридлий шаблон: спочатку вибух, потім рух вгору вище й вище... а потім на сцені несподівано з'являється знайома пика російського Держиморди і — високий лет немузикально обривається чи «поцілунком пантофлі», чи «каяттям», чи, що певно ще гірше, — придушеним мовчанням.

Колись уряд Росії мав ще один спосіб: оголошував у наказі, що такий а такий збожеволів, але цей привілей мали москалі (Чаадаєв). Письменників Шевченківської нації тепер карають вже не Кос-Аралом і навіть не Соловками, а — до недавня — кулею (Чумак, Чупринка), пізніше духовою смертю (морально й літературно), може найгеніяльнішою тортурою не так євразійських як євразійських токвемад. Нічого, отже, дивного не було б в «евентуальнім» мовчанні й Миколи Бажана, тим більше, що це мовчання сьогодні вже й не євентуальне...

З того, що накреслено в цій статті, читальник, сподіваюся, побачив, що М. Бажан — 1/ має один з найсильніших поетичних талантів у сучасній нашій поезії, 2/ посідає набуту волевами зусиллями немалу літературну культуру, 3/ намагається філософічно-мистецьки відтворити українську проблему і віднайти для неї синтетичне розв'язання і 4/ — що найнебезпечніше — тільки підійшов на шляху свого розвитку до такої межі, коли, власне, (по аналогії) має з'явитися Сов-Держиморда.

Звичайно, це було б дуже й дуже боляче (особисто для автора цих рядків, що для нього постать Бажана є особливо близькою)...

Одна втіха, що ідеї живуть вічним життям, що їх, на превеликий жаль всіх російських ГПУ, в жаден спосіб не можна розстріляти (хоч і було кілька спроб), що їх не можна замкнути до в'язниці, бо вони проходять, як Х-промені через які б то не були «матеріялістичні» і «діалектичні» марксоленінські й інші хинські мури.

В «Розмові сердець» основна українська ідея — кризь імлістість і конструкційно покаліченість автора — світає яскраво і невблаганно.

Євген Малаюк

1931 р.

Від Ред.: Як продовження про дальшу літературну творчість М. Бажана в наступному числі помістимо статтю Л. Полтави: «Інший Микола Бажан».

ків. Але дешеві квитки й байдужість відповідних українських організацій не могли сприяти розвитку театрів, що постійно перебували в мандрах. У таборах на кожній «імпрезі» говорилося про дітей, як про нашу змину, але в практиці — було дуже далеко від блискучих промов. Взагалі, коли б ми наблизили наші слова бодай на кілька кілометрів ближче до діла — ми мали б уже багато проблем розв'язаними, навіть попри нашу економічну слабкість.

Швидкий і масовий виїзд українців із Німеччини в 1948-49 році (а також і з Австрії) привів до того, що на тих теренах майже завмерло літературне життя, припинилися і видання для дітей. У Канаді ОПДЛ продовжує свою працю — завдяки колосальній енергії й особистій ініціативі редактора Б. Гошовського. Там ОПДЛ видало серію бібліотеки «Євшан-зілля» (збірник «Привіт, Україно, Тобі», «Срібну гривну» М. Погідного «Петрусову повість» О. Цегельської, «Переполюх» Р. Завадовича й інші твори високого мистецького позему). Останні видання ОПДЛ все із тієї ж серії «Євшан-зілля» — збірники «У дружньому колі» (упорядкував Б. Данилович) та «Івасик-орлик» (упорядкувала Івга Шугай) показують, що письменники для дітей і далі наполегливо працюють, але еміграція в цілому мало сприяє їх праці (тобто — мало про своїх дітей думає, про їх майбутнє, про обов'язок супроти української культури). Ці збірнички видані якнайдешевше, з обмеженим числом ілюстрацій, часто недбало технічно виконані — не можуть справді задовольнити дитини, вибагливої до своєї книжки. Однак, без видань ОПДЛ справа взагалі стояла б катастрофічно. На значно нижчому мистецькому поземі стоїть журнал «Мій приятель», цінність якого полягає в тому, що у ній звернено багато уваги на релігійне виховання дитини; але в «Моїм приятелі» часом поруч цінних речей Р. Завадовича друкують чистокровну халтуру. На жаль, ОПДЛ останнім часом майже припинило працю. Новий, дуже потрібний «журнал для української дітвори» «Веселка» (додаток до «Свободи») є в якійсь мірі під наглядом ОПДЛ, але це ще не видання самого ОПДЛ. Кидається увічі вже підзаголовок: «журнал для ДІТВОРИ»... Хіба редактори не знають, що слово «дітвор» має грубувате, неприємне забарвлення, що в ній не чути любови до дитини? А без любови в дитячій літературі чи виданнях немає чого робити. Великі українські організації й товариства часом видають на влаштування «імпрези» чи «забави» немалі гроші. Все потрібне, коли все на місці. ОПДЛ ніхто не дав дотації. Хоча відомо, що навіть на батьківщині дитячі видання іноді доводиться підтримувати з інших фондів.

Більшою чи меншою мірою успішно українська дитяча література розв'язує багато проблем, що стоять перед нею. Діти на еміграції мають свої, хоч які скромні, видання рідною мовою; книжки виховують їх у любові до України, виховують бажання стати згодом і собі в лави борців за визволення Батьківщини; виховують поняття честі, дружби; виховують дітей в релігійному дусі, розвивають у них від природи дані мистецький смак, смак до краси й інше. Та, на жаль, далеко не все, написане для дітей (а для них важко писати) відповідає вимогам малого читача. Є «твори», які руйнують дитину (тільки на інший лад, ніж в УРСР). Ось

один із багатьох прикладів писань, що виходять навіть за межі доморобних писань хутірських поетів минулого століття:

Україна, любі діти,
Наш чудовий край,
Там ліси і полонини,
І лути і гай.
І річок прудких багато,
І рибок в них — тьма!
Все те, все, кохані діти,
Вітчизна свята.

Другий зразок — зразок безвідповідального підношення неталановитого автора до питання релігійного виховання дитини:

Ми складали долоні маленькі
І молились до Божої Неньки,
Тож гостей ми чекаємо з неба, —
Ну, а чорта нам зовсім не треба!..

Третій зразок — зразок невміння реалізувати гарного задуму: І Савицька (як мистецьки невправний М. Руденко в УРСР) витратила 36 рядків на те, щоб сказати дітям, щоб вони не їли забагато ласощів, бо від солодкого псуються зуби:

Хай стоять собі в крамниці
Повні ласощів полиці.
Хай там будуть для розради
Усілякі шоколяди
І цукерки в папірцях,
І інші знов на патичках,
Білі, жовті, мов квасолька,
І морозиво, і води і так далі...

Вачимо, що сама гарна тема не рятує твору, коли він погано виконаний.

В ділянці прози для дітей успіхів дуже мало. З-поміж нечисленних, виданих книжок за останній час із приємністю треба згадати «Гарфу Лелії» К. Малицької (ілюстрована Ю. Кульчицьким), видання ОПДЛ, «Меч і книга» — історичні оповідання В. Барагури, прегарно ілюстровані П. Андрусевим, кілька збірок оповідань з життя в Австралії Дмитра Чуба й інші.

Дитячого театру тепер на еміграції не існує. Минулого року розпочала грати в цій ділянці пані Гошовська в Канаді, але покищо її ляльковий театр після перших — і вдалих! — спроб чомусь праці не відновив.

Композитори, якщо й мають твори для дітей — не мають змоги їх видати і, як і в УРСР — тільки з іншої причини, туляться за обкладинках дитячих журналів. Українського кіна для дітей не існує взагалі, як і на Батьківщині, лише через інші (фінансові) причини.

Найбільше досягнень має українська дитяча література на еміграції (як і на Батьківщині) в ділянці поезії. Малий читач знає вже не одну поезію напам'ять, з радістю їх декламує на вечорах і концертах. В кількох збірниках, упорядкованих і дбайливо зредагованих Марією Юркевич — «Осінь», «Зима», «Літо» — діти залюбки читають талановиті поезії Рома-

на Завадовича (він же й Мирослав Петрів?), Катерини Перелісної, Інни Роговської й інших. Полюбив наш малий читач і свою талановиту поетку Діму, авторку прегарної збірки «М'ячик-скачик», ілюстрованої, на жаль, нерівно, Анатолієм Яблонським. Оксана Лятуринська, Ірина Наріжна, С. Ярівський й інші від часу до часу публікують свої твори в дитячих виданнях, твори, за які їм вдячні наші найменші.

Роман Завадович, визначний поет для дітей, видав уже кілька творів, за якими тужать мільйони малих читачів на Батьківщині. Казку він талановито поєднує з реальністю, досконало володіє технікою вірша, розповідь насичує художніми образами. Лише іноді, на жаль, допускається похибок мовних (у наголосах). Наведу приклад із прегарно виконаного, жартівливого вірша Р. Завадовича «Лялина пригода»:

Цитьте, діти, не шуміть,
Лялі-кралі не будіть!
Від учора
Ляля хвора,
Хай, біднятко, спить!

І як прикро, що його прегарні речі друкуються поруч із часто безладним накопиченням невірної наголошуваних слів, як ось у віршах Матвієйка, (закінчення віршу «По горішки»):

Діточки розбрелися,
Між хаці зашилися
І шукають на гілках. Всюди сміх,
голосочки:
Ось горіх,
Гей, зірви!...

Погано відбивається на стані літератури для дітей те, що громадянство активно не підтримало ОПДЛ: воно вносило певний лад, контроль — з мистецької сторони — у дитячі видання, закривало шлях халтурникам.

У названих вгорі збірниках, як і в книжках-підручниках, дбайливо впорядкованих П. Боляком у Канаді, дитина знайде твори різного жанру: вірш, казку, оповідання, сценку, п'єсу, пісню, загадку тощо. Але зустріне часом і твори невисокої мистецької вартості. Приймаючи їх «за святе» дитина вчитиме напам'ять, заучуючи дикі звороти, калічучи мову і смак. Адже дитячий читач дуже чутливий, наприклад, до нецікаво написаного тексту, але у відношенні до мови — він сприймає все за чисту монету, тим більше, що наші діти ростуть в чужому мовному оточенні.

Говорячи про досягнення української поезії для дітей на еміграції, треба назвати ім'я поетки Діми, яка виданням збірки «М'ячик-скачик» поставила себе в негусту лаву талановитих письменників на еміграції. Поетка не лише досконало володіє технікою віршу й вибирає цікаві теми, добре знаючи коло зацікавлень дитини і міру доступності подаваного матеріалу; вона сміливо використовує в своїх поезіях для дітей і пісенні мотиви і образи технічного порядку (що так приємно контрастує з постійною

темою села в більшості поетів). Цитую уривок із збірки «М'ячик-скачик» — «Цікаві розмови»:

У Лідоньки на столику
Маленький телефончик.
Сьогодні ж треба Лідонці
Порозмовляти конче
З жирафою, що в Африці,
Чи їй і досі жарко?
З лисичками і мавпами
У нашім зоопарку...
І з хлопчиком Івасиком,
Чи він, бува, не хворий?
І з мишкою, що бігала
Учора в коридорі... —

І хоча Лідонька «у відповідь не чує ані слова», бо ж телефон — це тільки гра, однак, яке велике задоволення справляє їй така «телефонна розмова», а читачеві-дитині, яке велике задоволення справляє читання справжньої поезії для дітей!

К. Перелісна подарувала дітям прегарно видану книжку, ілюстровану Я. Сурмач, «Для малят про звірят»:

Господиня Ква

У ставочку біля тину
Жила собі господиня,
Звали її Ква.

Була собі головата,
І зелена, і оката
Господиня Ква.

І комарики, і мухи —
Всі боялися ропухи,
Господині Ква.

Та від снігу і від льоду
Заховалася під воду
Господиня Ква.

У пісочок поринула,
Не співає, бо заснула
Господиня Ква.

Такий веселий, талановито написаний твір великою мірою сприяє і сприятиме тому, що українська дитина, яка росте в чужому оточенні, збережеться для української культури, в першу чергу мовно, що має дуже велике значення. Звичайно, мова є надбудова. Але на еміграції проблема мови набуває ще більшого значення ніж на Батьківщині. Переважна більшість людей, які не володіють бодай якоюсь мірою українською мовою, вирішивши на еміграції — зникають з українського овиду. Ситуація на Батьківщині така, що доводиться особливо дорожити кожною українською одиницею. Українська дитяча книжка, поруч із батьками, школою, рідною церквою стоїть на сторожі дитини перед денаціоналізацією — в

ньому велика громадська, а навіть і політична функція дитячої літератури на еміграції.

Разом із письменниками, поетами і драматургами для дітей працюють на еміграції і чимало мистців-малярів. Особливо треба відзначити працю І. Козака, П. Холодного, Ю. Кульчицького, В. Гутник, М. Левицького, М. Григорієва, М. Дмитренка, покійного А. Яблонського, Л. Денисенка, П. Андрусєва, М. Михалєвича, Я. Сурмач та інших. Переважна більшість із них показує високу культуру, розуміння дитячого світу, небуденний, а іноді й високої мірки талант. І. Багрянний сам ілюстрував свою відому «Казку». Однак, іноді дитяча книжка виходить або бідна на ілюстрації, або ж — ще гірше — недбайливо ілюстрована чи зіпсована під час друку. Чому? — це зрозуміло, але пробачення не може бути, адже йдеться про дітей.

Українська дитяча література на еміграції багатша в проблематичному й жанровому відношенні за дитячу літературу на Батьківщині. З мистецького погляду окремими творами, а ще частіше — мистецьким оформленням — вона перевищує те, що в цій ділянці видається в УРСР. Попри різні труднощі письменницька й видавнича діяльність на еміграції не завмирає і не задре. Тому все пекучішою стає вимога створення на еміграції єдиного Українського Видавництва для Дітей. Це проблема дня, проблема нашої совісті, чести й громадського обов'язку. Необхідно створити центральне видавництво, в якому працювали б фахівці дитячої літератури, якому сприяли б дитячі і юнацькі організації та об'єднання, сприяли б церкви, всі українські політичні групи й партії. Адже все базується на людському матеріалі. Цей людський матеріал треба виховати. Дитяча література на еміграції є другою матір'ю для кожної дитини. Дитяча література, взагалі мистецтво для дітей на еміграції якоюсь мірою замінюють їм тимчасово втрачену Україну.

(Із доповіді, читаної в Парижі на засіданні Українського Академічного Товариства).

М. Рішке

3 РАНИХ ВІРШІВ

Пісні, мені рано даровані,
Я там,
Між руйн зачарованих,
Співав вечорам.

Одну по одній у намісто
Хотів я нанизать
І дівчині, що має золотисті
Коси, подарувать.

Але в самотній печалі
Я жив: смутний
Вронив їх, і далі
Вони покотились, неначе коралі,
У вечір рахманно-ясний.

Переклав Ю. Клен

3 циклю: 3 минулих літ

К. Подоляник

ХХ. Драгоманов в очах москалів та москвофілів

Москвофільський «Галичанин» (ч. 129, Львів 23 червня, 1895 р.) в посмертній згадці про Драгоманова зазначив, що крайні — як на ті часи — погляди Драгоманова були причиною того, що старші патріоти не могли увійти з ним у ближчі взаємини. «Але при тім усім, — пише далі «Галичанин» — він встиг продертися з своїми статтями в українофільську газетку «Правда», в якій надрукував статті, що розкрили очі галицьким українофілам у справі значення для них великоруської, чи так би мовити загальнорусської літератури й культури».

Ще далі «Галичанин» пише: «З того часу, коли львівська українофільська «Правда» надрукувала медитацію М. Драгоманова «Література російська, великоруська, українська і галицько-руська», прояснилося в головах нечисленних галицьких українофілів. Вони... стали читати общерусскія ізданія... без чого вони доти лише через те обходилися, бо не знали нікого з українофілів за кордоном, хто вилікував би їх від сліпої ворожнечі до всього общерусского і довів їм, що общерусская література і культура є власністю мало- і великоросів... Взагалі М. П. Драгоманову завдячує галицька Русь у першій лінії те, що він отворив очі українофілам і примусив їх читати і вчитися на общерусській літературі, без знання якої ніхто з русских не може в нинішніх обставинах уважатися культурною людиною».

Так само й галицько-москвофільський журнал «Бесѣда» (Львів, 27 червня того ж року) з прихильністю зупиняється на багатьох моментах діяльності Драгоманова та ретельно відгороджує його «світлу постать» від інших українських діячів. Далі «Бесѣда» підкреслює заслуги Драгоманова в справі ширення московських книжок: «Не мало сприяв Михайло Петрович поширенню в Галичині книжок літературною російською мовою. Галицьких сепаратистів... російська літературна мова допроваджувала просто до шалу і вони засадничо не читали російських книжок. Сам Михайло Петрович переконливо рекомендував їм вивчити російську літературну мову й російську літературу і тепер у Галичині вже не багато таких «завзятих», у яких би російська мова викликала пропасницю» *).

Поруч з цими заслугами Драгоманова для «русского дела» в Галичині на полі ширення російської літератури, «Бесѣда» зазначає й інші додатні на москвофільський погляд сторони діяльності Драгоманова. Наприклад, пишучи про «засновану ним радикальну партію» «Бесѣда» зауважує: «Не можна заперечувати, що Михайло Петрович створив у нас радикальну

*) Неначе продовжуючи давно над свіжою труною Драгоманова написані статті «Галичина» і «Бесѣды» 1895-го року, новоявлений драгоманівець та фахівець українських справ у московській монархічній пресі, проф. Н. Ульянов, на сторінках «Обзор на переломе» Н. Н. Чухнова (чч. 107-113) у своїй недокінченій розвідці «Українці» частіше з притиском підкреслює слова самого Драгоманова про поширення ним московських книжок та журналів у Галичині... ,

фракцію, але й правда й те, що він тим ослабив так звану «народовецьку партію».

Літературознавець Юліян Яворський, знаний і запеклий москвофіл з молодшої генерації, в листі до Михайла Павлика з 24 червня 1895 року писав: «Сьогодні довідався про смерть Драгоманова. Не можу висловити Вам, як глибоко діткнула мене ця вістка... Неначе щось рідне відірвалося від серця. Малоруську національну індивідуальність він не уважав за болед, що впає з неба історії, він, здається, навіть не вірив у її історичні підстави; проте, як прихильник безумовної свободи, він вимагав для російського Провансу вільного вибору національного майбутнього, сподіваючися, може бути, що він, одержавши таку свободу, подібно Ібсеновській Елліді повернеться нарешті сам до Росії... В тім то й полягає той видимий парадокс, що у своєму самотньому компетентному представникові сучасного малоруського націоналізму менше всього помічав я саме цей його напрям, що його поважав й цінив я... нарівні з його антиподом Наумовичем... Таки ніколи не погоджусь я з хлопчаківським сміхом дописувача «Діла», який 1893 року потішав своїх читачів іронічними примітками до моєї промови на однім комерсі у Відні, що проводила саме цю аналогію між Драгомановим та Наумовичем. Хай це й дивне, але в моїй душі вони доповнюють один одного» (М. Павлик: «М. П. Драгоманов, Ювілей, Смерть». Львів, 1896, ст. 205-208).

Юліян Яворський провадив інтенсивне особисте листування з Драгомановим. Частина листів Драгоманова до Яворського була надрукована 1896 р. на сторінках редактованого Франком журналу «Життя і Слово». Яворський довгий час був на службі російського міністерства освіти й викладав німецьку мову в Києві (1-ша і 2-га гімназії). Брав участь, як журналіст, у протиукраїнській полеміці на сторінках реакційної московської преси. 1919 року за французького десанту в Одесі видав збірку своїх протиукраїнських віршиків мовою Пушкіна. З цих його віршиків «під Пушкіна» збереглося в моїй пам'яті лише отаке:

»Голубо-жолтий австрияк
Да скроется во мрак...«

За короткої доби панування денікінської орди в Києві (осінь 1919 р.) Ю. Яворський виступив кандидатом на катедру української літератури в Києві. Але, здається, навіть у колах таких запеклих україножерів як Спекторський та Вільмовичі ця кандидатура викликала почуття певного несмаку...

Другий «землячок», але цим разом з Берестейського чи Пинського Полісся, Іван Філевич (нар. 1856 р.), проф. університету у Варшаві, що ще частіше виступав у московській пресі з вихватками проти українців, рівнож з захопленням ставився до Драгоманова. Закінчуючи свою статтю «Вопрос о двух русских народностях» («Сборникъ галицко-русской математики», Львів, 1902, кн. 4, ст. 172-173) Філевич з великою присемністю ховається під кріслату тінь слави М. Драгоманова, наводячи завершуючу цитату з творів останнього: «Коли обернимось, каже він (себто Драгоманов) до писаного про Україну, навіть по-московському, українцями, то й побачимо не дуже відрадні прояви. В усякім разі тепер твори навіть найбільше вчених українолюбців стоять далеко нижче по науковій вартості, ніж твори чистих москалів або общеросів-українців. Тут причиною почасті

провінційальне життя українців, які не мають під рукою столичних засобів до науки, а також те, що і стан національності, яку криєдять у Росії, не дає власне українолюбцям спокою духу і потрібного для науки концентрування, збору уваги на певних точках праці. Тільки ж тут винна і власна воля українців, які засиділись на старих думках про національність і зв'язані з нею справи, думках, які панували в науковому й політичному світі, а надто в германському і слов'янському перед 1848 р., але тепер дуже змінилися в більші освічених народів, навіть у германців і в самій Росії» (наведено з «Чудацьких думок» Драгоманова, Львів, 1892, ст. 66).

В іншому місці своєї статті Філевич ще раз ховається за «авторитетні» думки Драгоманова: «Боронити малорусское дело так, як боронить його «Киевская Старина», значить компромітувати його, значить, кажучи словами правдолюбивого Драгоманова, «пошпитись у дурні ідейно і практично», що, зрештою, трапляється не вперше з неопускаючими свої «позиції» українськими патріотами» (Для прикл. див. Драгоманов: «Костомаров и штунда», «Народ», 1891 р., ст. 299 і його репарація Костомарова в «Правді» і «Народі») *).

Словом, цей невтомний співробітник петербурзького україножерного «Нового Времени» не огускає найменшої нагоди покикатись на спасенний для нього авторитет Драгоманова, який також до скону провадив уперту й послідовну антиукраїнську та москволюбну пропаганду. Вивищуючи все московське, він на кожному кроці припинжував усе українське.

А поза тим, читаючи таких авторів, як Філевич, не знаєш уже, де кінчається Драгоманов, а де починається Філевич...

Від цих давніх, переважно львівських, москвофілів, які виявляють стільки обізнаности з творами Драгоманова та стільки зрозуміння до них, слід перейти до петербурзько-московських та київських знавців і прихильників творчости Драгоманова.

Восени 1905 р., на сторінках свого «Освобождение» (ч. 72) в Штутгарті, фон Струве, знаний із своїх пізніших полемік з українцями, визначний теоретик та штаб-сурмач московського імперіялізму, писав на адресу Драгоманова такі похвальні рядки:

«Драгоманов перший з російських публіцистів дав російській демократії широку й ясну політичну програму. Він перший різко й виразно вияснив російському суспільству сенс і значення конституційного ладу, особливо прав особи, основ самоуправи».

Другий видатний та впливовий діяч колись вельми популярної партії конституціоналістів-демократів (кадетів), проф. Іван Гревс, писав у травні 1906 р. про Драгоманова, як про «родоначалика» цієї партії («Свобода и культура», Петербург, 15. 5, 1906, ч. 7., ст. 513).

*) Філевич написав кілька праць про західноукраїнські землі, як, напр., «Угорская Русь и связанные с нею вопросы и задания русской исторической науки» («Варшавские Университетские Известия», 1894); Очерк Карпатской территории и населения» (Журнал Министерства Народного Просвещения, Петербург, 1896); Програма для собиранія свєденій по етнографіи Холмской Руси («Холмско-Варшавскій Епархіальный Вестник», 1900); «Вєнгрія и Трансильванія» та інші,

Відомий теоретик права, проф. Богдан Кістяковський (1870-1920) під псевдонімом «Українець» писав у тижневику Струве «Освобождение» восени 1905 р. такі дитирамби на адресу Драгоманова:

»Лише твори Драгоманова можуть нам допомогти знайти дійсно раціональні політичні програми, раціональну політичну тактику. Тут на часі вказати на те, що Драгоманов завжди перестерігав перед зайвим протиставленням нас, українців, великоросам. Ми не мусимо дивитися на нашу культурну й політичну єдність з великоросами, як на якесь наше історичне прокляття, до чого дуже схильні наші націоналісти й шовіністи. Російська культура завжди була, є і назавжди залишиться певною мірою общерусскою культурою. Російська нація ймовірно одинока з усіх слов'янських націй, що здатна створити світову культуру, якою була грецька і римська та якою до цього часу є італійська, англійська, французька й німецька культури. Ми повинні пишатися нашою близькістю до культури, що безперечно матиме світове значення. Але це зовсім не виключає можливості для нас поруч з общерусскою культурою плекати і свою українську культуру, навпаки — ґрунтуючися на нашій близькості до цієї більш грандіозної культури, ми збільшимо наші засоби.

Нам нема що викликати й плекати в собі ненависть до опозиційних і радикальних елементів російської суспільності. Досить, коли ми переймемося немилосердною ненавистю до російського самодержавія, головного причинника всіх наших нещасть. Російська ж радикальна та опозиційна суспільність нам найбільший приятель. Коли ми іноді й не зустрічаємо в неї достатнього розуміння наших інтересів і потреб, то в цьому винні почасти й ми самі. Ми не повинні боятися затратити в наслідок цього нашу індивідуальність і нашу окремішність, як цього бояться наші крайні націоналісти й шовіністи. Тому я уважав би за цілком природне, коли б наші новопосталі українські партії — демократична і радикальна — подбали тепер про вступ на автономних підставах до «Союзу Освобождения».. Лише така програма, оперта на переконанні щодо культурної і політичної єдності з Великоросією... є гідна нас. (Українець: «Русскія оппозиціонныя партіи и украинцы», «Освобождение», ч. 77., ст. 469-470).

Як бачимо з вищенаведеного, проф. Б. Кістяківський незвичайно сумлінно та переконано переповів основи політичного «вірую» Драгоманова й дораджує українцям напередодні, чи навіть у розпалі революції 1905 року старовинну Драгоманівську тактику тісної культурної і політичної співпраці з москалями в межах спільних партій чи «союзів» *).

*) Із статтею Б. Кістяковського в «Освобождение» 1905 р. цілком однозначно перегукується на сторінках вайнбаумівського «Нового Русского Слова» П. Берлін у статті «Поверх текущего момента», присвяченій Драгоманову. Він закінчує свою статтю так:

»А у висновку я наведу ще раз вже наведені слова Драгоманова:

»Аби нам лише подолати російське самодержавіє. Це та Картагена, що її треба перш за все зруйнувати українцям, як і всім іншим народам Росії, починаючи з самих москалів.

Ці слова Драгоманова мають дуже поважний вік, але вони не лише не передавлені, а звучать тепер ще більш наказуючо» («Н. Р. Слово», 28 жовтня, 1953).

Слід зазначити, що драгоманівські поради Кістяковського викликали тоді певний спротив. На сторінках львівського «Діла» знаходимо дещо згодом (23 жовтня 1905 р.) статтю п. з. «Голос російських «освободенців» про українську справу». В цій статті знаходимо такі іронічні завваження на адресу драгоманівсько-кістяківської маніловщини: «Вихвалювання під небеса російської культури, як і взивання української радикальної і демократичної партій до вступлення на «автономних началах» у «Союз Освобождения» — нота bene за зречення даліше ідучих національних аспірацій — робить не конче смачне враження. Так само в твердженні, що «только сочинения» Драгоманова могут нам помочь въработать действительно рациональные политическія программы, рациональную политическую тактику» не лишено укритої цілі, бо звісно, що Драгоманов не був поборником (себто прихильником) державно-політичної самостійности України, але федерації українських земель з Росією».

Далі невідомий автор статті намагається піднести свій голос для заперечення драгоманівських думок Кістяковського щодо «раціональності» драгоманівської програми і тактики для України серед скомплікованих і все більше комплікуючихся відносин 1905 р. та проти виключного опертя української політики на творах Драгоманова. Можна припускати, що ця стаття в «Ділі» походила від когось з Наддніпрянської України.

Богдан Кістяковський довгий час робив наукову кар'єру при московським університеті. 1916 р. чомусь перейшов до Києва, де восени разом з В. П. Науменком заклав був «Українську Народню Партію». Від осіб, що були на засновуючих зборах цієї партії та які не визначалися особливою національною яскравістю, довелося почути відразу по повероті з цих зборів таку досить виразну думку: «От на Україні засновано русофільську партію».

1918 р. Богдан Кістяковський прилюдно в часописах вирікся свого брата, званого гетьманського міністра, Ігоря Кістяковського, за яким безперечно тужила шибениця.

Влітку 1920 р. Б. Кістяковський помер на Полтавщині наслідком невдалої — через брак ліків — операції.

Московський письменник-декадент Андрей Белий (Борис Бугаїв), родич Кістяковських, часто згадує у своїх спогадах Богдана К.

Автор великого україножерного підручника для російських жандармів Щоголев рівнож з піетизмом та приємністю посилається дуже часто на московфільські перекручування української історії Драгомановим. На сторінці 22-гій своєї книги «Современное украинское движение» (Київ, 1912) Щоголев пише: «Архіукраїнофіл Драгоманов відносно національно-свідомих елементів малорусского народу говорить дуже недвозначно, що «від самого митрополита Іова Борецького (початок XVII ст.) вся малоруська інтелігенція, в тому числі і козацька, кланялися царям східнім, яко своїм покровителям; Мазепа пізнішої доби і його помічники (Орлик і Кость Гордієнко) були виїмковими появами. Та й не слід забувати того, — підкреслює Драгоманов, — що Гордієнка самі його товариші запорожці-емігранти хотіли віддати царському урядові».

Трохи далі, на 25-тій ст. свого «твору», Щоголев ніяк не може дати собі без Драгоманова ради з відомим українським «сепаратистом» кінця XVIII ст. Капністом. Пишучи про твір Капніста «Ода на рабство», де

виявлені почуття українських патріотів, що не забули про колишню свободу своєї батьківщини, Щоголев знову шукає для себе порятунку під полами професорського фраку Драгоманова і з почуттям полегші пише: «Одначе на думку Драгоманова ця »ода« є плодом не історично-національного, а абстрактно-європейського ґрунту».

На ст. 40-вій Щоголев цілковито приєднується до драгоманівського погляду щодо творів Тараса Шевченка, писаних російською мовою і каже: «Найбільш імовірним є авторитетне твердження відомого українофіла М. Драгоманова, яке ми наведемо дослівно: »Шевченко не мав наміру конче творити окрему українську літературу, бо він писав свої оповідання і по-російськи, писав навіть свій щоденник, сценарій до »Назаря Стодолі« і т. п. так само по-російськи. Шевченко очевидно підбирав собі мову легшу і придатнішу для даного випадку, а не думав конче творити окремішню самостійну літературу і мову« (Драгоманов: »Листи на Наддніпрянську Україну«, Коломия, 1894, ст. 44).

Так само з великою втіхою посилається Щоголев знову на все той самий »авторитет« Драгоманова для того, щоб принизити автора »Кобзаря« порівнянням з улюбленими поетами Драгоманова та Щоголева — з Пушкіним і Лермонтовим.

На двох дальших сторінках (ст. 41-42) свого »архівтуру« Щоголев знову з насолодою наводить Драгоманова:

»У нас, каже М. Драгоманов, дехто любить прирівнювати Шевченка до Пушкіна і Лермонтова та високо ставить його ліберальність і демократизм його думок, але в поезії одних думок мало, а потрібна їй бездоганна форма; формою ж поеми Шевченка так далеко стоять від пушкінських та лермонтовських, як далеко стоїть накидана на швидку руку поема малоосвіченої хоч талановитої людини від старанної праці людини високоосвіченої; наміри Шевченка лишилися вищі від їх виконання. Причиною того є загальна і літературна неосвіченість поета. Ми ніяк не можемо, пояснює Драгоманов, визнати Шевченка закінченим поетом освіченої суспільності. Це був лише матеріял на великого поета. Тому Шевченко не може примусити освічених українців-малоросів, навіть українофілів, не визнавати Пушкіна та Лермонтова не рідними для них поетами« (Щоголев: »Укр. Движеніє«, К. 1912, ст. 41-42).

Для того, щоб привласнити для москалів стару київську літературу Х-ХІІІ століть Щоголеву цілковито вистачає послатися на свого Драгоманова: »Спроби українських авторів привласнити собі цілу стару руську літературу і наліпити на її пам'ятниках українські написи знайшли ще в 1894 р. оцінку М. Драгоманова: »Іноді зараховують до української літератури, пише він, старі пам'ятники дотатарської доби, але ці пам'ятки написані були мовою старо-болгарською, а не українською« і т. п. (Щоголев: »Укр. Движеніє, ст. 204 великого видання, ст. 65 скороченого вид.).

Щоголев ще в дуже багатьох місцях своєї книги посилається на великий для нього авторитет москаля-чарівника з Женеві — М. П. Драгоманова, але за браком місця не можемо над цим спинятися.

• • •

Проф. В. Станкевіч, московський народній соціаліст, у своїй книзі »Судьби народів Росії« (Берлін, 1921) докладно спиняється над діяльністю Драгоманова. При цьому проявляє велику обізнаність із спадщиною

Драгоманова і глибоке розуміння характеру його діяльності. Станкевіч спочатку гірко скаржиться на те, що ім'я Драгоманова «дуже мало відоме московському читачеві, не зважаючи на те, що його суспільна позиція взагалі, а в українсько-московським питанні зокрема є гідна найглибшої та вдумливої уваги» (ст. 68). Далі Станкевіч цілком справедливо зазначає, що «на ґрунті розвитку московської політичної думки Драгоманов був порівнюючи помірковано настроєним радикалом» та що «Драгоманов був одним з перших російських працівників над уґрунтуванням у свідомості руских людей основ європейського конституціоналізму» (ст. 69). Від дальшого переказу Станкевичівського нариса діяльності Драгоманова можна й відмовитися, за винятком хіба одного моменту, де Станкевіч спинається над ворожістю Драгоманова «до національної виключності, до національного шовінізму» за висловами цього автора. «Драгоманов, пише Станкевіч, уважав, що українство повинно перш за все керуватися загальнолюдськими ідеалами, а не національним егоїзмом. І це не було теорією, але практикою, навіть методом суспільної праці Драгоманова» (ст. 70).

А от перед нами ще один московський народній соціаліст, міністер «великоруских дел» Української Центральної Ради (1917-1918 рр.) — проф. Димітрій Одинец, що також ніколи не забував про спасенні для московського імперіялізму доктрини і ідеї Драгоманова.

Оцінюючи дуже вороже на сторінках паризьких «Современних Записок» прихильну до України працю французького автора Роже Тісерана, Одинец дуже обурюється з приводу того, що Тісеран мало вважає на авторитет Драгоманова. Це своє незадоволення Одинец висловлює так: «Автор (Тісеран) дайливо перечислює всіх творців української культури XVIII. і XIX. віків, не оминаючи й цілком незначних імен, але забуває вказати на те, що мав мужність зазначити найвидатніший та найавторитетніший публіцист XIX. віку, Драгоманов, що українська інтелігенція XIX. в. є витвором російської культури» («Совр. Записки», Париж, 1933, кн. 54, ст. 475).

В іншим випадку, обговорюючи одну не дуже вдалу українську публікацію французькою мовою, Одинец знову таки не може обійтися без того, щоб не закликати собі на поміч тіні Драгоманова і пише:

«Як би то не було, не відокремлення від Росії може стати справжньою гарантією від здогадного централізму та імпералізму майбутньої Росії, а можливо активніша співучасть у справі її відродження. Цей висновок стоїть у тісній зв'язку з традиціями самого українського руху і був проголошений уже порівнююче давно устами одного з найвидатніших і шанованих представників української національної думки: «Одержати політичну свободу в Росії, по заяві Драгоманова, українська нація не може шляхом сепаратизму, а лише вкупі з іншими націями й областями Росії, шляхом федералізму» (Д. М. Одинец: «Український сепаратизм», «Совр. Записки», кн. 60, Париж, 1935 р. Стаття написана з приводу появи французькою мовою книги Ол. Шульгіна «Україна проти Москви»).

По другій світовій війні цей москвофіл та драгоманівець видавав у Парижі часопис «Русскій патріот», з якого став «Советскій патріот». Одночасно з тим він займався ще такою діяльністю для «відродження Росії», яку французький уряд назвав шпигунством для СРСР і вислав його за межі Франції. Нарешті, здається позаторік, Москва повідомила, що проф. Одинец помер у Казані.

У середині 20-тих років московські імперіялісти з П. Струве та Спекторським, акад. Францевим і ін. створили на еміграції «Лігу єднання русскої культури», центр якої мав бути в Празі. Ця «ліга» була заснована для боротьби з українцями і для цього видавалися під її фірмою протиукраїнські брошури. Чеські клофачівці та крамаржівці (народні соціалісти і демократи), а також мадярський та польський уряди мали допомагати чи сприяти в тій чи іншій формі діяльності цієї «ліги». Під фірмою «ліги» і під дахом «Общества ім. А. Духновича» в Ужгороді, яке було неначе штабом союзних протиукраїнських коаліційних сил, вийшло кілька брошурок цього типу. Одну з перших брошур для цього інтернаціонального протиукраїнського концерну склав ще один перекінчик, зрадник українського роду, «землячок», проф. Іван Лаппо, що загально ухвалив за знавця історії Литви. Литовці пізніше таки запропонували йому катедру в Ковні, куди він незабаром перед 1939 роком і виїхав.

Проф. Лаппо у своїй москвофільській брошурі «Происхождение украинской идеологии новейшего времени» (Ужгород, 1926, ст. 11-12) для своєї протиукраїнської аргументації, звичайно, не міг обійтися без Драгоманова.

Лаппо з вдячністю згадує Драгоманова і його москвофільство: «Що торкається Драгоманова, то той чи не найосвіченіший, до того щирий діяч українства, і одночасно один з видатніших представників російського радикалізму та революційного руху останніх десятиліть XIX. віку, рішуче повставав проти стремлень «українців» відірвати малоросів від Росії. У своїм «Описе украинской политико-соціальної программы» («Вольный Союз — Вільна Спілка») він писав: «Взагалі відокремлення українських областей від інших областей Росії в окрему державу (політичний сепаратизм) — є річ не тільки в кожному випадку дуже тяжка, коли не неможлива, але при певних умовах цілком непотрібна для будь-яких інтересів українського народу». Занадто «щирим українцям», які у своїй сліпій ненависті до Росії утотожнювали становище українців із становищем пригноблених сербів та чехів, він відповідав: «Як не крути, а все таки Україна не в таких відносинах до Росії, як Чехія до Німеччини, Сербія до Туреччини» (ст. 11-12).

Так само й галицький москвофіл доцент И. Панас у своїй значно пізнішій брошурі «К вопросу о русском национальном имени» (Ужгород, 1934) з приємністю наводить знаний віршований маніфест чи універсал Драгоманова:

З північною Руссю не зломим союзу:
Ми з нею близнята по роду,
Ми віки ділили і радість і горе
І вкупі вступаєм в свободу.
Ти русин московський один із всіх братів
Велике зложив государство,
Неси ж свою силу, де треба на поміч,
На захист усьому слов'янству...

А поза цією цитатою з приснопам'ятної «поетії» Драгоманова, Панас з великим захопленням посилається на «авторитет» Драгоманова і в інших випадках. На стор. 34-тій своєї брошури Панас пише, наводячи кінець-кінцем спасенну для нього нову цитату Драгоманова: «Ніхто інший, як сам Драгоманов вказує на нахил угро-русів до російської мови, кажучи:

»Доводити угро-руську дячківщину до чогонебудь свіжого можна тільки за посередництва російського письменства, до котрого форми вона все таки тягнеться» (Драгоманов: «Австро-руські спомини», ч. V., ст. 483).

Отже, як бачимо на власні очі, Панасові таки пощастило відшукати в спадщині Драгоманова благословення й дозвіл на лермонтизацію Карабелеша та брешко-брешковізацію Колі Лаборіаніна (Ніколая Горняка), сучасних прашівсько-американських поетів, що від «дячківщини» з тяжкою бідою переключилися на «свіжіші» (за Драгомановим) наподібнення Лермонтова та Брешко-Брешковського недоладною московською мовою з прашівськими, а подекуди й просто таки мадярськими стилістичними особливостями.

Бачимо, що не лише в очах українських «шовіністів», але й в очах своїх московських та москвофільських адораторів, був Драгоманов ідеологом «єднання русскаго народа», політичного й культурного. Він дивився на український нарід, і то навіть поза межами тодішнього балтицько-московського райху, як на політично-культурного сателіта Московщини, супроти якої поручав усякого роду любов та пошану. Нема чого дивуватись, що лишився він по цей день улюбленим божком наших інтернаціоналістів та інших сторонників «братерства» між народами.

ІЗ ХРОНІКИ УКРАЇНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ НА ЕМІГРАЦІЇ

* Товариство Прихильників Видання творів Юрія Клена організувалося у Торонті (Канада). Перші томи мають вийти за членські внески.

* Канадійська «Аврора-фільм-корпорація» випускає на екрани Канади звуковий український фільм (з написами англійською мовою) «Годинник б'є дванадцять»; сценарій Т. Орлитори. У фільмі брали участь українські артистичні сили Торонта.

* Громадянство Парижу гідно відзначило Срібний Ювілей Епископських Свячень їх Експеленції Кир Івана Бучка, визначного опікуна української культури на еміграції. На Академії виступали проф. В. Кубійович, доц. В. Янів, талановитий скрипаль А. Вирста й ін.

* ЦК СУМ-у видав цінний фотоальбом «СУМ на чужині» (236 стор.), своєрідну фотоісторію Спільноти Укр. Молоді в Україні й на еміграції.

* Історичну розвідку д-ра Д. Бучинського «Почитання Божої Матері в Україні» видано в перекладі на англійську мову в США, з передмовою Н. Сас-Яворської.

* Видавництво «Ластівка» в Австралії видало кілька книжок, між ними виділяється твір Д. Чуба «Вовчєня» — для дітей.

* З нагоди свят Різдва Христового й Нового Року численні радіовисильні в Європі (Рим, Штутгарт, Мадрид) й за океаном трансливали українські колядки у виконанні хорів, або із патефонних плит.

* 35-літній ювілей наукової і літературно-мистецької діяльності проф. Володимира Січинського, автора відомих праць про українську архітектуру, український державний знак тощо, — відзначено в Українському Клубі в Нью-Йорку.

* П'ятий рік працює в Італії о. І. Хоменко над перекладами текстів Св. Письма на українську мову;

перекладається з першоджерельних — гебрійських, армійських і грецьких текстів. Переклад «Старого Завіту» майже закінчено.

* Леся Дяченко, яка нещодавно прийшла із Німеччини до США,

студіює спів у «Метрополітен Опера Гоуз Студіо». Її перші виступи високо оцінила укр. і американська преса («Бруклін Ігл», «Санді Міррор» й інші).

Л. Димчук

З ХРОНІКИ КУЛЬТУРНОГО ЖИТТЯ В СССР

* Сім років тому у Києві було випадково знайдено рукопис композиції покійного композитора М. Колачевського «Українська Симфонія». Твір написаний з великим талантом для оркестри, побудований на українських народніх мелодіях. «Українська Симфонія» була написана 1886 р. і ні разу не виконувана прилюдно через російські утиски; рукопис згодом загубився. Тепер у Києві «Українську Симфонію» виконувала симфонічна оркестра філярмонії, однак, твору і досі не вида-но друком.

* У Сиготі на Мармароцині (Румунія) працює вже шостий рік українська школа-ліцей для українських дітей, які живуть у Румунії. Тепер там навчається близько 100 дітей. Покищо це єдина українська школа в тій країні, хоча ще в 1949 р. київський журнал «Сучасне і Майбутнє» повідомляв, що уряд Румунії призначив спеціальні кошти на утримання українських шкіл всюди, де живуть українці (у суміжній з Карпатською Україною смузі). У так званім Українським Ліцеї вчать також румунську і російську мови.

* В Україні працює понад 6.000 кінотеатрів чи кінотеатрів. На першому місці в кінотеатрі сто-

ять Одеська, Київська, Вінницька і Сталінська області. В кінотеатрах України йдуть російські фільми і лише 1 на 25-30 — виробництва Київської кіностудії художніх фільмів.

* В Рибальченка (написану в 1949 р.) симфонічну поему «Тарас Шевченко» Г. Фінаровського, сюїту «Пам'яті Лесі Українки» А. Штогаренка, кілька нарисів М. Дремлюги. Але ці твори, попри великий успіх — не виконуються ні оркестрами, ані не передаються в радіо. Чи не здаються вони московським душителю української культури занадто націоналістичними через введення мелодій з українських народніх пісень...

* Скромно відзначено у Києві і Львові дев'яностоліття з дня народження видатного українського маляра Івана Іжакевича, широко відомого мистецькими ілюстраціями творів Шевченка, Гоголя, Коцюбинського й ін. В музеях України є кілька його талановитих картин: «Гонта в Умані», «Мені тринадцятий минало», також і пропаганди, на зразок «Прихід партизанів у Київ». Київське видавництво «Мистецтво» не спромоглося навіть з нагоди такого ювілею видати альбом творів І. Іжакевича.

Л. Димчук

ПОЖЕРТВИ НА ПРЕСОВИЙ ФОНД «ВИЗВОЛЬНОГО ШЛЯХУ»

СПА

Листа ч. 1298, збірщик Зенон Федорович (Трентон, Н. Дж.). З. Федорович — 2 дол.; по 1 дол. — Люба Гоянюк, Ольга Дубик, І. Парута, М. Дзюбас, М. Шевців, Лев Федорович.

Листа ч. 1006, збірщик М. Гранківський (Статен Айланд, Н. Й.). По 3 дол. — М. Гранківський, І. Гранківський, В. Караванович; М. Мацковіта — 2 дол.

Листа ч. 1008, збірщик Т. Барабан (Нью-Йорк). По 5 дол. — Т. Барабан, Подусівський; по 2 дол. — І. Макар, Наталія Яворська; по 1 дол. — М. Кунька, О. Луківський, Параня Кузьмів, О. Рибіцький, Василь Вабський, Д. Доскоч.

Листа ч. 1195, Петро Турчин (Ріно) — 2 дол.

Окремі жертводавці: д-р І. Новаківський (Нью-Йорк) — 2.50 дол.; М. Рибій (Клівленд) — 2 дол.; С. Рудяк (Чикаго) — 5 дол.; М. Болстенний (Юнгстовн) — 1 дол.

В. Британія

Листа ч. 1158, збірщик Д. Мельник (Рочдейл). Д. Мельник — 10 ш.; по 5 ш. — Д. Куцинда, Я. Уманський.

И. Федак (Стратон) — збірка — 3 ф.

Окремі жертводавці: М. Аннюк (Брадфорд) — 8 ш.; В. Дячок (Екрінгтон) — 18 ш.; М. Кулешир (Детфорд) — 8 ш.; А. Сучинський (Белшілс) — 3 ш.; П. Мельник (Лестер) — 9 ш. 9 п.; С. Рудавський (Стокпорт) — 1 ш.; М. Ферко (Галашілс) — 1 ш. 6 п.

На прощальному вечорі з нагоди виїзду п. Андрія Стиславського до США, присутні гості, з ініціативи п. С. Шевчука, склали на прес.-фонд «Визвольного Шляху» — 5 ф. 11 ш. 3 п.

Всім Жертводавцям — наша щира подяка.

* * *

ЗМІНА АДРЕСИ РЕДАКЦІЇ «В. Ш.»

В кореспонденції з Ред. «В. Ш.» просимо звернути увагу, що відтепер адреса Редакції є ця сама, що й Адміністрації. Також усю кореспонденцію з «Українською Видавничою Спілкою» просимо висилати тільки на властиву адресу: 237, Liverpool Rd., London, N. 1.

(Адреса: 28, Minster Rd., London, N. W. 2 — неактуальна).

* * *

ВАЖНЕ ДЛЯ ПЕРЕДПЛАТНИКІВ І КОЛЬПОРТЕРІВ журналу «МІТЛА»

В-во гумористичного журналу «Мітла» (видається в Буенос-Айрес) повідомляє своїх передплатників і кольпортерів на терені Великої Британії, що відкрило свій рахунок влат в «Українській Видавничій Спілці» в Лондоні. Передплатники і кольпортери «Мітли» можуть виплачувати всі свої належності на таку адресу: Ukrainian Publishers Ltd., 237, Liverpool Road, London, N. 1.

КОЖНИЙ СВІДОМИЙ УКРАЇНЕЦЬ І УКРАЇНКА ЧИТАЄ,
ПЕРЕДПЛАТУЄ І ПОШИРЮЄ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИЙ І НАУКОВО-
ЛІТЕРАТУРНИЙ МІСЯЧНИК

»ВИЗВОЛЬНИЙ ШЛЯХ«

60

- »Визвольний Шлях«: стоїть на християнських, традиційних, національно-соборницьких, духово-культурних засадах української нації, виплечаних і стверджених нашим славним минулим;
- »Визвольний Шлях«: голосить ідеї Українського Національно-Визвольного Руху;
- »Визвольний Шлях«: заступає концепцію власних сил українського народу і української самостійницької суверенної політики та виховує конструктивні державно-творчі сили;
- »Визвольний Шлях«: пропагує спільний фронт поневолених Москвою народів, що боряться за свої національні самостійні й суверенні держави на етнографічних територіях;
- »Визвольний Шлях«: обговорює проблеми Української Національної Революції, програми, ідеології, стратегії і тактики;
- »Визвольний Шлях«: друкує публіцистичні й белетристичні крайові матеріали сучасного українського революційно-визвольного підпілля;
- »Визвольний Шлях«: містить статті і праці кращих українських загальновідомих авторів на міжнародні, внутрішньо-українські, економічні, психологічні, суспільно-виховні, наукові, літературні й мистецькі теми;
- »Визвольний Шлях«: друкує кращі твори української літератури: оповідання, новели, повісті, поезії, спомини і т. п. Містить переклади кращих світових авторів. Плекає, поширює наші духові й культурні цінності;
- »Визвольний Шлях«: є вірним і щирим приятелем кожного українця на чужині, служить інтересам українського народу, будить приспане сумління і ставить перед очі кожного Україну, її визвольну боротьбу, що безперервно ведеться й досі на Рідних Землях.

»ВИЗВОЛЬНИЙ ШЛЯХ« — це ваш журнал, видається виключно Вашими матеріальними засобами, жертвовною співпрацею його Співробітників, Заступників і Кольпортерів. Не забувайте про свій обов'язок: вплатіть передплату, приєднайте нових читачів і передплатників і всюди поширюйте його серед української еміграції.